

శ్రీకృష్ణపరంబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ స్వారాజ్య భగవద్గీతా

అథ వ్రథమోఽథాయః - అర్జున విషాద యోగః

మొదటి అధ్యాయము - అర్జున విషాద యోగము

ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ :

శ్లో॥ ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః ।

మామకాః పాండవాశ్చైవ కిమకుర్వత సంజయ ! ॥

1.

పదచ్ఛేదనః ధర్మక్షేత్రే, కురుక్షేత్రే, సమవేతాః, యుయుత్సవః

మామకాః, పాండవాః, చ, ఏవ, కిమ్, అకుర్వత, సంజయ ! ॥

టీక॥ ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ = ధృతరాష్ట్రుడు అడిగెను, సంజయ = ఓ సంజయా, ధర్మక్షేత్రే = ధర్మక్షేత్రమైన, కురుక్షేత్రే = కురుక్షేత్రమునందు, మామకాః = నా సంబంధులైన దుర్యోధనాదులును, పాండవాశ్చ = పాండురాజ పుత్రులైన ధర్మజాదులును, యుయుత్సవః = యుద్ధముజేయుట కిచ్చగించినవారై, సమవేతాస్సంతః = కూడుకొనినవారలగుచు, కిం = ఏమి, అకుర్వత = చేసిరి?

తా॥ ధృతరాష్ట్రుడు అడిగెను :- ఓ సంజయా! ధర్మక్షేత్రమైన కురుక్షేత్రము నందు నా సంబంధులైన దుర్యోధనాదులును, పాండవులును యుద్ధము జేయుటకు నిశ్చయించినవారై కూడుకొనిన వారలగుచు నేమిచేసిరి?

వి॥ ధృతం = ధరింపబడిన, రాష్ట్రః = ఉపద్రవము గలవాడు, రాజత ఇతి రాష్ట్రం, రాజ్యదీప్తా. రాజత = ప్రకాశించునది, ఇతి = కనుక, రాష్ట్రం = రాష్ట్రము, రాష్ట్రము = దేశము, ఉపద్రవమని రెండర్థములు, అవిద్యయనెడు ఉపద్రవమును ధరించిన మలినజీవుడే ధృతరాష్ట్రుడు, మనోరాజ్యమును ధరించిన మలినజీవుడే ధృతరాష్ట్రుడు,

సం = సమ్యక్ = తెస్సయైన, జయః = జయము గలవాడు, సంజయః = ఇంద్రియాదుల తెస్సగా జయించిన శుద్ధబుద్ధియే సంజయుడు, సంజయుడు సూతకుల సంజాతుడు, “రథము మేనెల్ల సారథి బుద్ధి” యని భాగవతము, బుద్ధి బోధించునది. ధృతరాష్ట్రుడను మలినజీవునకు శుద్ధబుద్ధియనెడు సంజయుడు బోధించెను.

ధరతీతిధర్మః ధృత్తోధారణే. ధరతి = ధరించునది, ఇతి = కనుక, ధర్మః = ధర్మము, క్షీయత ఇతిక్షేతం, క్షీయతేగ్గుణైరస్మిన్నితి క్షేతం, క్షినివాస గతోఽః,

క్షీయతే = పొందబడునది, ఇతి = కనుక, క్షేతం = క్షేత్రము, గుణైః = గుణములచేత, అస్మిన్ = దీనియందు, క్షీయతే = ఉండబడును, ఇతి = కనుక, క్షేతం, క్షేత్రమనగా శరీరము. ఈ శరీరమునందు గుణములున్నవి. ధర్మక్షేత్రము = స్వభావముచేత పొందబడునది, స్వభావముచే నేర్పడు గుణములన్నియు దీనియందుంచబడును, అని రెండర్థములు.

కురుః = అన్నము, కురుక్షేత్రము = అన్నముచే నేర్పడిన స్థూలశరీరము, ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే = స్వభావముచే పొందబడిన అన్నమయకోశమునందు అని అర్థము. ధృతరాష్ట్రుని సంతానము ధార్తరాష్ట్రులు. మలినజీవునిచే కలుగునవి ధార్తరాష్ట్రులు.

పండతేయాతి సుఖమితి పాండుః, పడిగతౌ, సుఖం = సుఖమును, పండతే = యాతి = పొందునది, ఇతి = కనుక, పాండుః =

పాండువనిపేరు. పాండువనగా శ్వేతవర్ణము. సత్వగుణవర్ణము శ్వేతము, సుఖమును కలిగించునది సత్వము. కనుక సత్వగుణము పాండురాజు, సత్వగుణము నుండి గలిగినవారు పాండవులు.

అన్నమయకోశమునందు మలినజీవ సంబంధములైనవియు, శుద్ధజీవ సంబంధములైనవియును జ్ఞానయుద్ధ మొనరింప నిచ్చగలిగి కలిసి ఏమి చేసినవి? మలినజీవ సంబంధులు లౌకికమున కీడ్చునవి. శుద్ధజీవ సంబంధులు సోఽహంభావముచే బ్రహ్మైక్య మొనర్చునవి. ఈ రెండింటి యుద్ధమే ఈ కురుక్షేత్ర యుద్ధమని యెఱుంగునది.

విశేషార్థము :- భగవద్గీతలో మొట్టమొదటి పదము ధర్మము. ఈ ధర్మము కృష్ణ ధర్మము, ద్రోణ ధర్మము అని రెండు విధములు. శుక్రాచార్యాంశ జనితుడు ద్రోణుడు. హిరణ్యకశిపుడాచరించిన ధర్మార్థకామములకు లోబడినది ద్రోణ ధర్మము. దేవునిలో లీనమగు మోక్షధర్మము శ్రీకృష్ణునిది.

(4 అధ్య. 1 - 8) భగవంతునిచే చెప్పబడినందున కృష్ణ ధర్మమునే మనమాచరించవలయును.

ధర్మక్షేత్రమేది?

1. శ్వాసపై నిగా, 2. ప్రత్యగాత్మపై నిగా, 3. బ్రహ్మముపై నిగా యుంచు చోటే ధర్మక్షేత్రము. పృథివీస్థానమున మహాకారణమునందు గురుకిలులో నిలిచినపుడు బ్రహ్మకారవృత్తులకును, అనాత్మాకార వృత్తులకును జరిగెడు పోరాటమే ధర్మము. ఇట్టి యుద్ధము ఏ శరీరమున జరుగుచున్నదో అదియే ధర్మక్షేత్రము. బ్రహ్మసంస్థానమును చేయని మానవ శరీరము ధర్మక్షేత్రము కాదు. 1. సోఽహం, 2. తత్త్వమసి, 3. అహంబ్రహ్మస్మి. యీ నిగాల మూడింటిలో ఏ సోపానమునందైన నుండి జ్ఞానయుద్ధ మొనరించుచున్న అన్నమయకోశము ధర్మక్షేత్రమగును.

అన్నమయకోశ స్థానమున్నదా?

అన్నమయకోశంపు మార్పునకు హేతువయిన హంస సంచారము రేచక పూరకములతో జరిగెడు పృథివీస్థానమే అన్నమయ కోశస్థానము. పృథివికి గుణము గంధము, పృథివి గుణమును గ్రహించు ఘ్రాణము పృథివీస్థానము.

భగవద్గీతలోని ప్రతి అధ్యాయపు చివర “ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసు ఉపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే” అని యున్నందున గీత ఉపనిషత్తు. ఇంతేకాదు, బ్రహ్మవిద్య మఱియు యోగశాస్త్రము అని యున్నందున ప్రతి అన్నమయ కోశము భగవద్గీతయే. కురుః = అన్నము, క్షేత్రము = శరీరము, కురుక్షేత్రము = అన్నముచే నేర్పడిన అన్నమయ కోశము, ఉదకౌదనముల స్వీకరించు ప్రాణాపాన సంచారముతో స్థూలశరీర పరిణామ హేతువగు పృథివీస్థానమున జ్ఞానయుద్ధము జరిగెనేని యదియే ధర్మక్షేత్రమయిన కురుక్షేత్రము.

శమంతక పంచకమను ఐదు మడుగులుగల కురుక్షేత్రము ధర్మక్షేత్రము కాదా?

రక్తమొక గంటలోపుననే నీరు తేలి గడ్డకట్టును. ఐదు మడుగులనిండా పరశురాముడు క్షత్రియ రక్తమును నింపి పితృతర్పణముజేసి యూఱడిలై నని నమ్మియుంటిమి. మానవ రక్తపూరిత హ్రాదప్రదేశము ధర్మక్షేత్రమా?

భూరిశ్రవ భీష్మ ద్రోణ కర్ణ దుర్యోధనాభిమన్యు సంహారపద్ధతి ధర్మమేనా? ఇంతమంది పూజ్యవీరులు బలియైన ప్రదేశము ధర్మక్షేత్రమేనా? కనుక జ్ఞానయుద్ధ మొనరించిన వాఱందరు క్షత్రియులే. వారియన్నమయ కోశ సారమనెడు రక్తముచే నింపబడిన శ్రోత్రత్వక్ చక్షుర్జిహ్వ ఘ్రాణములే

పంచభూత స్థానములగు నైదుమడుగుల శమంతక పంచకము. మనస్సనెడు దుర్యోధనుని ద్రోణకుటిలచేష్టల నణచు జ్ఞానయుద్ధభూమియగు పృథివీ స్థానమే కురుక్షేత్రము. మానవరక్తముతో పరశురామ తర్పణక్రియ జరిగి యుండునా? అంతరాధర్మిణిగా తురీయమునందలి యుక్తత్యజ్ఞాన యుద్ధభూమి ధర్మక్షితి కురు ధరితి.

భారతము ఆదిపర్వములో మొదటనే 'అనఘా! మున్ను శమంత పంచకమును జెప్పి, పిమ్మట భారతమును చెప్పు'మని శౌనకాదులు సూతునడిగినారు. మనము కూడ పంచభూత స్థానములనబడు నైదుమడుగుల వివరణము నెఱిగినచో గీతా బ్రహ్మసూత్రోపనిషదాది వేదాంత గ్రంథార్థములు విశదమగును.

రాష్ట్రమును ధరించినవాడు ధృతరాష్ట్రుడు. రాష్ట్రము = దేశము, ఉపద్రవము. మనోరాజ్యమును, ఉపద్రవమును ధరించినవాడు ధృతరాష్ట్రుడు. శత్రువగు మనస్సు దుర్యోధనుడు. మనస్సు చలనకారి. చంచలముచే తోచు తోపికలే ఆవరణము. దీనిచే బ్రహ్మము నెఱుగని గ్రుడ్డితనమందఱకు కలుగును. సర్వోపద్రవహేతువవిద్య. అవిద్యయనెడు అంధత్వముగల మలినజీవత్వమే ధృతరాష్ట్రత్వము. అవిద్యయనబడు కారణ శరీరస్థానమే అంధప్రభుస్థానము. ఆవరణ హేతుచలన కారణములన్నియు మలినజీవత్వ సంబంధులే.

కోరిన విషయప్రాప్తి, చంచల రహితము, సుఖానుభవము - నిమ్మాడు ఏకకాలమున లభించుటచే విషయప్రాప్తిచే సుఖము లభించెననియు, ఇది సాత్విక సుఖమనియు గ్రహింతుము. ఇట్టి సాత్విక సుఖవృత్తియే పాండురాజు. కృష్ణా! మా తండ్రి మరణించునపుడు నిన్ను తనకు బదులుగా చూపిపోయెనని ధర్మరాజు చెప్పినందున శుద్ధసాత్విక బ్రహ్మకారవృత్తియే శ్రీ కృష్ణుడు, నా ప్రాణములు పాండవులని కృష్ణుడు

పలికినందున బ్రహ్మకారవృత్తికి సంబంధించిన వారు పాండవులు. శుద్ధ సాత్విక ప్రకృతి మాయ. మాయా విశిష్ట చైతన్య మీశ్వరుడు. కృష్ణసంబంధులు, పాండవులు, పాండవ సహాయా గతులును. మామకాః+పాండవాః+చ+ఏవ = నా సంబంధులు, పాండురాజ సంబంధులు మాత్రమే కలిసి యేమి జేసిరి? అని గ్రుడ్డి రాజడిగినందున భగవద్గీత ఆవరణహేతు చంచలయుక్త బహిర్ముఖవృత్తులను గూర్చియు, ఆవరణభంగ హేత్వంతర్ముఖ వృత్తులను గూర్చియు బోధించుచున్నది.

ఇచట యుద్ధమేది?

దేవునివైపు నడచి దేవునిలో లీనమగు బ్రహ్మకార శుద్ధసాత్విక వృత్తికిని, చపలత్వముచే ఆవరణాంధకారములోనే యుండునట్లు చేయు అనాత్మాకార మలినసాత్విక వృత్తికిని యుద్ధము. బహిర్ముఖవృత్తులచే జ్ఞేయమైనపు డియ్యనాత్మ జ్ఞానమేర్పడి బంధమగును. బంధములోనే యలవడిన మనస్సు నకును, అంతర్ముఖవృత్తిచే బ్రహ్మము జ్ఞేయమైనపుడు బ్రహ్మజ్ఞానమేర్పడి బంధరహితమై బ్రహ్మమే తానగునట్టి బుద్ధికిని జరిగెడు జ్ఞానయుద్ధమే ధర్మయుద్ధము. సంచలనముచే ఆవరణమును స్థాపించి గ్రుడ్డిరాజ్యమును స్థాపించు నిచ్చ మనస్సునకును, అంతర్ముఖవృత్తిచే నావరణ భంగ మొనరించి బ్రహ్మమై స్వారాజ్య స్థాపన మొనరించు నిచ్చ బుద్ధికిని జనించినందువలన పోరాటము జరుగుచున్నది.

ఆత్మానాత్మాకార వృత్తులు దేనిని జేసెను? ఈ వృత్తులు జడములు కనుక దేనిని చేయలేవు. ఆవరణయుక్తడైనను, గ్రుడ్డివాడైనను మలిన జీవులకు జిజ్ఞాస యేర్పడినందున భగవద్గీతను వినుటకర్హత యేర్పడినది. ఆటంకములను, తెలియని తనమును జయించి, సద్గురు కరుణామృతపాన మొనర్చిన శుద్ధబుద్ధియనెడు సంజయుడు బోధించుచున్నాడు. ఇట్టి యోగ్యతగలవారే స్వాధ్యాయ ప్రవచనార్హులు. తెలిసికొన నిచ్చగలవారందఱు

గీతను వినుట కర్హులే. బోధించు నిపుణత్వము గలవారందరు గురువులే. మనస్సనెడు దుర్యోధనుని యిష్టప్రకారమే పోకుండ దేవుడే తాను, తానే దేవుడగుటకు జ్ఞానయుద్ధేచ్ఛ తీవ్రముగా నుండెనేని నీశ్వరుడగు కృష్ణ సహాయ మేర్పడి విజయుల మగుదుము.

సంజయ ఉవాచ :

శ్లో॥ దృష్ట్వా తు పాండవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధన స్తదా ।

ఆచార్య ముపసంగమ్య రాజా వచస మబ్రవీత్ ॥ 2

దృష్ట్వా, తు, పాండవానీకం, వ్యూఢం, దుర్యోధనః, తదా
ఆచార్యం, ఉపసంగమ్య, రాజా, వచసం, అబ్రవీత్ ॥

టీక॥ సంజయుడు చెప్పుచున్నాడు :- రాజా = రాజగు, దుర్యోధనః = దుర్యోధనుడు, వ్యూఢం = వ్యూహాకారముగా రచింపబడిన, పాండవానీకంతు = పాండవుల సైన్యమునైతే, దృష్ట్వా = చూచి, తదా = అప్పుడు, ఆచార్యం = ఆచార్యుడగు ద్రోణుని, ఉపసంగమ్య = సమీపించి, వచసం = వాక్యమును, అబ్రవీత్ = పలికెను.

తా॥ సంజయుడు చెప్పెను :- ఓ ధృతరాష్ట్రా! రాజైన దుర్యోధనుడు వ్యూహాకారముగా రచింపబడిన పాండవ సైన్యమునుజూచి ఆచార్యుడైన ద్రోణుని సమీపించి యిట్లు చెప్పెను.

వి॥ యుద్ధత ఇతియోధనం, యుధ సంప్రహారే, యుద్ధత = పోరబడునది, ఇతి = కనుక, యోధనం = యుద్ధము, యోధనుడు = యుద్ధము గలవాడు, దుర్యోధనుడు = దుష్టయుద్ధము గలవాడు, సుయోధనుడు = మిక్కుటమైన యుద్ధము గలవాడు “మనో దశేంద్రియాధ్యక్షం” = అని వేదాంత పంచదశి పంచభూత వివేకము 12 శ్లోకమున నున్నందున దశేంద్రియముల కధికారియైన మనస్సే రాజైన

దుర్యోధనుడు, మనస్సెప్పుడును సంకల్ప రూపయుద్ధము చేయుచునే యుండును.

ఆచారం గ్రాహయతీతి ఆచార్యః, ఆచారం = ఆచారమును, గ్రాహయతి = గ్రహింపచేయువాడు, ఇతి = కనుక, ఆచార్యః = ఆచార్యుడు, ఆచార మనగా పద్ధతి, శుద్ధజీవ సంబంధమైన సైన్యమును జూచి దుష్టమైనట్టియు, మిక్కుటమైన సంకల్పరూప యుద్ధముచేయు మనస్సు, ఏ పద్ధతి నవలంబించవలసినదో తెలియక ఆచార్యుని అడిగెను.

ద్రుణతీతి ద్రోణః, ద్రుణ కౌటిలేయ, ద్రుణతి = వక్రించునది, ఇతి = కనుక, ద్రోణః = ద్రోణము, ద్రవతి సర్వతో గచ్ఛతీతి ద్రోణః, ద్రుగతౌ, సర్వతః = అన్నివైపులకును, గచ్ఛతి = పోవునది, ఇతి = కనుక, ద్రోణః = ద్రోణము, బ్రహ్మానందరూప మోక్షమార్గమునకు వ్యతిరిక్తమైనట్టియు, అన్నివైపుల వ్యాపించునట్టియు ఆచారములందు ప్రవర్తింపజేయువాడు ద్రోణాచార్యుడు, త్రివర్గములలో మొదటిదగు ధర్మమునందు ప్రవర్తింప చేయువాడు, పురుషార్థములలో మొదటిది ధర్మము. ఏ పద్ధతి అవలంబింప వలెనని మనస్సు ధర్మస్వరూపియగు ఆచార్యుని అడిగెను.

మనలో దుర్యోధనుడనగా నెవరు?

కలియంశమున దుర్యోధనుడు పుట్టినట్లున్నందున కలిప్రేరణయే దుర్యోధనుడనబడు మనస్సు, ఘోషయాత్రయందు బ్రహ్మనిష్ఠలో నుండి నందున శుభయుద్ధము కలవాడగుటచే సుయోధనుడను పేరుగూడ మనస్సునకు వచ్చును. బ్రహ్మకారవృత్తులపై నసూయగల కర్ణునితోను, తనపై నీర్వ్యగల ఇచ్చయనెడు శకునితోను, రాగముచే చెడుశాసనముల జేయు దుశ్శాసనుడు మొదలయిన వారి సహవాసమున దుర్యోధన మానసమట్లు వ్యవహరించును. కనుకనే శుద్ధబుద్ధి ధర్మరాజు సహవాసము నకు పురికొల్పిన ధృతరాష్ట్రుని మాట దుర్యోధనుడు లెక్కింపలేదు.

శాస్యతే అనేన శాసనం, శాసు అనుసిష్టౌ, అనేన = దీనిచే, శాస్యతే = ఆజ్ఞాపింపబడును. ఇతి, శాసనం, రాగమే దుశ్శాసనుడు, దుర్యోధనునందు రాగముచే నాజ్ఞాపించువాడు దుశ్శాసనుడు,

గంతుం శక్నోతీతి శకునిః శక్ల్ శక్తౌ, గంతుం = పోవుటకు, శక్నోతీ = సమర్థుడు, శకుని తనను నమ్మించి మోసముజేయు విషయాభిరుచి శకుని, బ్రహ్మము నుండి పొందు ఆనందము విషయములనుండి లభించినదనెడు పొరపాటే శకుని, కనుక విషయములే రుచిగానున్నవని భ్రమించుచున్నాము.

దేవునిలో నైక్యముగాకుండ, దేవుని మార్గమునకు వ్యతిరిక్త మార్గమును చూపించు ధర్మము ద్రోణుడు. స్థూలసూక్ష్మ కారణ, మహాకారణ ధర్మములు ద్రోణుడు, అన్నివైపుల పరుగెత్తించుచు, చక్కని సుషుమ్నా మార్గమున ప్రవేశింప చేయనివ్వని కుటిలత్వమే ద్రోణుడు. మనస్సునకిట్టి యాచార్యుడు లభించెను. విశేషణ ఊహ్యత ఇతి వ్యాధః. మహా ప్రాపణే. విశేషణ = విశేషముగా, ఊహ్యతే = ఊహింపబడునది, ఇతి, వ్యాధము. తమ బలమును ఎదుటి బలమును విస్తారముగా పరిశీలించి విజయమును పొందగలమనెడు భారమును వహించి దృఢముగా నున్నది పాండవ బలము.

విభజ్య ననీయత రిత్యనీకం. నీళ్ ప్రాపణే. విభజ్య = విభజించుటకు, ననీయతే = సాధ్యము కానిది, ఇతి, అనీకము, శుద్ధసాత్విక వృత్తులన్నియు దేవునందు లీనము కావలయుననెడు నొకేలక్ష్యము కలవి. పరస్పరము విడదీయ సాధ్యము కానివి. ఇట్టిది పాండవ బలము. దుర్యోధను సైన్యమున భీష్మ, కర్ణులు విడిపోయిరి మోక్షానుకూలముగా కర్ణములు లేకపోయెను.

శ్లో॥ పశ్యేతాం పాండుపుత్రాణా మాచార్యమహతీం చమూమ్ ।

వ్యాధాం ద్రుపదపుత్రేణ తవ శిష్యేణ ధీమతా ॥

3

పశ్య, ఏతాం, పాండుపుత్రాణాం, ఆచార్య!, మహతీం, చమూమ్,
వ్యాధాం, ద్రుపదపుత్రేణ, తవ శిష్యేణ, ధీమతా ॥

టీక॥ ఆచార్య = ఓ ద్రోణాచార్యా!, తవ = నీకు, శిష్యేణ = శిష్యుడైనట్టియు, ధీమతా = బుద్ధిమంతుడైనట్టియు, ద్రుపదపుత్రేణ = ధృష్టద్యుమ్నునిచేత, వ్యాధాం = వ్యాహాకారముగా రచింపబడినదియును, మహతీం = గొప్పదియును, (అగు), పాండుపుత్రాణాం = పాండవులయొక్క, ఏతాం = ఈ, చమూం = సేనను, పశ్య = చూడుము.

తా॥ ఓ ద్రోణాచార్యా! నీ శిష్యుడును, బుద్ధిమంతుడునునగు ధృష్టద్యుమ్నునిచే వ్యాహాకారముగా రచింపబడిన పాండవుల గొప్ప సైన్యమును చూడుము.

వి॥ ధర్మజునకు అనంత విజయసాధనకు విశేషభారవాహినియై అభేద్యమయిన బ్రహ్మకారవృత్తులనెడు పాండవ సైన్యమును చూచి మనస్సు కర్మోపాసనల బలపఱచు కుటిల గురుని జేరి యిట్లు చెప్పెను.

శాసనీయః శిష్యః శాసు అనుశిష్టా, శాసనీయః = శిక్షింపదగినవాడు శిష్యుడు ద్రోణుడే ధృష్టద్యుమ్నుని సరిదిద్ది విద్యావంతుని చేసెను. కల్పాంతే१ పి శిష్యత ఇతి శిష్యః. కల్పాంతేపి = కల్పాంతమునందును, హస్తమస్తక యోగముచే నేర్పడిన మహా ప్రళయమునందును, శిష్యతే = మిగిలెడువాడు, శిష్యుడు. ధృష్ట = దిట్టతనము, ద్యూయతే = అభిగమ్యతే = ద్యుమ్నః = పొందబడువాడు, మనసనెడు దుర్యోధనుని సేన యెంత మోసగించినను పట్టువదలక గురుకీలులో దిట్టముగ నుండు వృత్తి ధృష్టద్యుమ్నుడు.

(భారతము. ఆది. 7అ. 17) అగ్నిజ్వాలవంటి దేహుడు = అగ్ని కట్టెలను గాల్చినట్లు సర్వకర్మల దహించు జ్ఞానాగ్నియును, తీవ్రవైరాగ్య ఖడ్గమును, గురుకీలులో గూర్చున్నపుడు ఏ సంస్కారమును సృతిపథములోనికి రానీకుండుటే తీవ్రవైరాగ్యము, స్థూలసూక్ష్మకారణ మహాకారణముల దాటెడు ప్రయాణమనబడు ఓంకార ధనుర్ధారియును, ద్వంద్వసహిష్ణుత యనెడు తిత్తీక్ష కవచధారియు.

భ్రువోర్మధ్యే కీర్యతే క్షిప్యత ఇతికిరీటం. కృా విక్షేపే, భ్రువోః + మధ్యే = ద్వంద్వములనెడు కనుబొమల నడిమి ప్రదేశమగు సుషుమ్నయందు, కీర్యతే = క్షిప్యతే = పెట్టబడునది. కిరీటము. ఇట్టి కిరీటధారియును.

రమంతేఽత్ర రథః రముక్రీడాయాం, అత్ర = ఇచట, రమంతే = క్రీడింతురు, రథము, సోఽహం, తత్త్వమసి, అహంబ్రహ్మస్మి భావమే రథము. ఇట్టి రథారూఢుడును, పుట్టుకతోనే ఖడ్గ చాప కవచ కిరీట రథముతో అగ్ని వలె పుట్టిన జ్ఞానాగ్ని స్వరూపుడును, దేవునకు వక్రముగా బోధించు ద్రోణ సంహారమునకై జనించినవాడును నగు ధృష్టద్యుమ్నుడే పాండవ సేనాపతి.

ఇట్టి దిట్టరిని బుద్ధిమంతుడనియు, మహ్యత ఇతి మహతీ, మహా పూజాయాం, మహ్యతే = పూజింపబడునది, ఇతి, మహతీ, పూజనీయమైన పాండవసేనను, ధృష్టద్యుమ్నునిచే వ్యూహాకారముగా రచింపబడిన సేనను చూడుమని దుర్యోధనుడే స్తుతించినందున బ్రహ్మకారవృత్తులే పాండవ సైన్యమని స్పష్టమగుచున్నది.

శ్లో॥ అత్ర శూరా మహేష్వాసాః భీమార్జునసమా యుధి ।

యుయుధానో విరాటశ్చ ద్రుపదశ్చ మహారథః ॥ 4

అత్ర, శూరాః, మహేష్వాసాః, భీమ, అర్జున, సమాః, యుధి, యుయుధానః, విరాటః, చ, ద్రుపదః, చ, మహారథః ॥

శ్లో॥ ధృష్టకేతు ఛేకితానః కాశీరాజశ్చ వీర్యవాన్ |

పురుజి కుంతిభోజశ్చ శైబ్యశ్చ నరపుంగవః ||

5

ధృష్టకేతుః, చేకితానః, కాశీరాజః, చ, వీర్యవాన్,

పురుజిత్, కుంతిభోజః, చ, శైబ్యః, చ, నరపుంగవః ||

శ్లో॥ యుధామన్యుశ్చ విక్రాంతః ఉత్తమౌజాశ్చ వీర్యవాన్ |

సౌభద్రో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వ ఏవ మహారథాః ||

6

యుధామన్యుః, చ, విక్రాంతః, ఉత్తమౌజాః, చ, వీర్యవాన్,

సౌభద్రః, ద్రౌపదేయాః, చ, సర్వే, ఏవ, మహారథాః ||

టీక॥ అత్ర = ఇచ్చట, (ఈ పాండవసేనయందు), మహేష్వాసాః = తేజో వంతమైన ధనుస్సు గలవారును, యుధి = యుద్ధమునందు, భీమార్జున సమాః = భీమార్జునులతో సమానులును అగు, శూరాః = శూరులు, (సంతి = కలరు.) యుయుధానః = సాత్యకియును, విరాటశ్చ = విరాటుడును, మహారథః = మహారథుడగు, ద్రుపదశ్చ = ద్రుపదుడును, ధృష్టకేతుః = ధృష్టకేతుడును, చేకితానః = చికితానుని కుమారుడగు చేకితానుడును, వీర్యవాన్ = శౌర్యవంతుడగు, కాశీరాజశ్చ = కాశీరాజును, పురుజిత్ = పురుజిత్తును, కుంతిభోజశ్చ = కుంతిభోజుడును, శైబ్యశ్చ = శిబివంశజుడగు శైబ్యుడును, నరపుంగవః = మానవ శ్రేష్ఠుడును, విక్రాంతః = పరాక్రమ వంతుడును (అగు), యుధామన్యుశ్చ = యుధామన్యుడును, వీర్యవాన్, ఉత్తమౌజాశ్చ = ఉత్తమౌజుడును, సౌభద్రః = అభిమన్యుడును, ద్రౌపదేయాశ్చ = ద్రౌపదీ సుతులును, ఏతే = ఈ, (సర్వే = సర్వులును) మహారథాః ఏవ = మహారథులే.

తా॥ ఓ ద్రోణాచార్యా! పాండవసైన్యమున యుయుధానుడు, విరాటుడు, ద్రుపదుడు, ధృష్టకేతువు, చేకితానుడు, కాశీరాజు, పురుజిత్తు, కుంతిభోజుడు, శైబ్యుడు, యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు, అభిమన్యుడు,

ఉపపాండవులు అనువారు కలరు. వీరందఱు మహారథులు, తేజో వంతమైన ధనుస్సు కలవారు. యుద్ధమున భీమార్జునులతో సమానులు.

వి॥ యుయుధానః = విశేషించి యుద్ధముజేయువాడు, మనో సంబంధులు దిగువ కెంత యీడ్చినను విసుగులేకుండా యుద్ధము చేయువాడు, విరాటః = విరాజితే విరాట్, రాజ్యదీప్తా, విరాజితే = విశేషముగా ప్రకాశించువాడు, విరాట్ = విరాటుడు. ద్రుపదుడు = ద్రూయతే ద్రుః, ద్రుగతౌ, ద్రూయతే = పొందబడునది, పదం = స్థానము, ద్రుపదః = స్థానమును పొందబడువాడు, ధృష్టకేతుః = ధృష్టం = దిట్టతనము, కిత్వతే అనేనేతి కేతుః, కితజ్ఞానె, అనేన = దీనిచేత, కిత్వతే = ఎఱుగబడును, ఇతి = కనుక, కేతుః = కేతువు, దేనిచేత దిట్టముగా నెఱుగబడునో అది ధృష్టకేతువు. చేకితానః = ప్రతిక్రియ జేయువాడు, వీర్యవాన్ = వీర్యం = మహాకార్య విషయమున మిక్కిలి దృఢమైన యుత్సాహము, వీర్యవాన్ = ఇట్టి యుత్సాహము గలవాడు. కాశీరాజః = కాశత ఇతి కాశః, కాశ్యదీప్తా, కాశత = ప్రకాశించునది, ఇతి = కనుక, కాశః, కాశీ = ప్రకాశించునది, రంజయతీతి రాజా, రాజ్యదీప్తా, రంజయతి = రంజింప జేయువాడు, ఇతి = కనుక, రాజా = రాజు, వీర్యవాన్ కాశీరాజా = మహాకార్య విషయమున మిక్కిలి దృఢమైన యుత్సాహముచే ప్రకాశించు బుద్ధిచే నిండియములను రంజింపజేయువాడు, కాశీరాజా.

పురుజిత్ = పూర్వత ఇతి పురుః, పూర్వత = పూరింపబడునది, ఇతి = కనుక, పురుః = పురువు, పురుజిత్ = పురువును జయించువాడు. కుంతీభోజః = పురుజిత కుంతీభోజుడు, కుణం త్యనేనేతి కుంతిః, కుణశబ్దే, అనేన = దీనిచేత, కుణంతి = శబ్దింతురు, ఇతి = కనుక, కుంతిః = కుంతి, శబ్దించుదానిని భుజించువాడు కుంతిభోజుడు. శైభ్యుడు = శివా మంగళప్రదా, శివైవ శిబిః, వబయో రభేదః = వబయోః = వబలకు, అభేదః = భేదములేదు, శివా = మంగళప్రదా = శుభప్రదమైనది, శివా +

ఏవ = శివైవ = శివయే, శిఖిః = శిఖి, శిఖికి సంబంధించినవాడు శైబ్యుడు, మంగళప్రదమైన దానికి సంబంధించినవాడు శైబ్యుడు. నరాః = నృణంతి నయంతి సర్వం స్వవశ మితి నరాః, నృనయే, సర్వం = అన్నిటిని, స్వవశం = తమ వశమును, నృణంతి = నయంతి = పొందించుకొనువారు, ఇతి = కనుక, నరాః = నరులు, నరపుంగవః = నరులలో శ్రేష్ఠుడు, నరపుంగవో శైబ్యః = అన్నిటిని తనవశము చేసికొనుటయందు నేర్పరియగు, శుభప్రద వస్తువునకు సంబంధించినవాడు. యుధామన్యుః = మన్యతే అనేనేతి మన్యుః, అనేన = దీనిచేత, మన్యతే = ఎఱుగబడును, ఇతి = కనుక, మన్యుః = మన్యువు, యుధామన్యుః = యుధా = యుద్ధముచేత, మన్యుః = తెలిసికొనువాడు. విక్రాంతః = విక్రామతిస్మ విక్రాంతః, క్రముపాదవిక్షేపే, విక్రామతిస్మ = విక్రమించువాడు, విక్రాంతః = విక్రాంతుడు, విక్రాంతో యుధామన్యుః = ముందంజవేయుచు యుద్ధముచే తెలిసికొనువాడు. ఉత్తమౌజః = అతిశయేన ఉత్కృష్టం ఉత్తమం = మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన దగుటచే ఉత్తమం, ఓజస్ = బలిమి, ఉత్తమ + ఓజః = ఉత్తమౌజుడు = ఉత్కృష్టమైన బలిమిగలవాడు. సౌభద్రః = భందత ఇతి భద్రః, భది కల్యాణే, భందత = కళ్యాణ స్వరూపమైనది, ఇతి = కనుక, భద్రః = భద్రుడు, సుభద్రా = లెస్సయైన కల్యాణస్వరూపమైనది, సౌభద్రః = పరమ కల్యాణస్వరూపము నుండి పుట్టినవాడు. అభిమన్యుః = మంచిమనస్సుతో కూడుకొన్నవాడు,

ద్రౌపదేయాః = ద్రౌపదేయులైదుగురు. ప్రతి విందుడు, శ్రుత సోముడు, శ్రుతకీర్తి, శతానీకుడు, శ్రుతసేనుడు. ప్రతివిందుడు = ఎదురుగా పొందువాడు. శ్రుతసోమః = శ్రుతము = వినబడినది. సూతే అమృత సూమితిసోమః, ఘాన్ ప్రాణి ప్రసవే, అమృతం = అమృతమును, సూతే = పుట్టించువాడు, ఇతి = కనుక, సోమః = సోముడు. శ్రవణము నొనర్చిన పిమ్మట అమృతమును పుట్టించు వాడు శ్రుతసోముడు.

శ్రుతకీర్తిః = శ్రుతః = విన్న శాస్త్రమును, కీర్తిః = వ్యాప్తిజేయువాడు.
శతానీకః = శత = నూలు, అనీకః = సేనలు గలవాడు, శ్రుత =
శాస్త్రమనెడు, సేనుడు = సేనగలవాడు.

సాత్యకి :- విసుగు లేకుండా బ్రహ్మనిష్ఠ యందుండు స్థితి,
విరాటుడు :- బ్రహ్మతేజముచే ప్రకాశించువృత్తి. ద్రుపదుడు :- కైవల్యము
నొందు స్థితి. ధృష్టకేతుడు :- ఇదే బ్రహ్మమని సందేహములేకుండా
దృఢముగా తెలిసికొన్న అపరోక్షజ్ఞానము. చేకితానుడు:- దైవవిషయమున
శ్రద్ధవహించి అజ్ఞాన వృత్తులన్నియు అణగెడు మార్గములను కనిపెట్టు
తెలివి. కాశీరాజు:- బ్రహ్మ విషయమును గ్రహించునపుడు ఉత్సాహముచే
గలిగెడు మనోవికాసము. పురుజిత్ :- అపానవృత్తిని జయించు నిపుణత్వము.
కుంతిభోజుడు :- మాటలాడ వలయుననెడు తొందఱను మ్రింగునట్టి
మౌనము. శైబ్యుడు :- సంకల్పములను జయించు మౌనము,
యుధామన్యుడు :- క్రమక్రమముగా పంచభూతములను దాటునట్టి పట్టుదల,
ఉత్తమోజుడు :- ఉత్కృష్టమైన బ్రహ్మనుభవ బలము. అభిమన్యుడు :-
బ్రహ్మమును యథార్థముగా నెఱింగిన మనస్సుతో కూడిన యెఱుక.
ప్రతివింద్యుడు :- ఎదిరించు నుద్రేకము. శ్రుతసోముడు :- బ్రహ్మబోధను
అమృతమువలె వినుటయందాసక్తి. శ్రుతకీర్తిః:- విన్నశాస్త్రమును లోకమున
విరివిగా బోధించుశక్తి. శతానీకుడు :- అనేకమందిని తన స్వాధీనము
చేసికొనునట్టి ఆధ్యాత్మిక ఆకర్షణశక్తి. శ్రుతసేనుడు :- శ్రుతియుక్తముగా
నేప్రశ్నకైనను జవాబు నిచ్చునట్టి శాస్త్రబలము. ఇది ధృష్టద్యుమ్న సేన.
వీరందఱు మహారథులు. జ్ఞాన కర్మేంద్రియములు పది, మనస్సొకటి
పదునొకండు, ఈ పదునొకండు వేల విలుకాండ్రతో యుద్ధము చేయు
సామర్థ్యము గలవారు మహారథులు.

(ఇట్టి ధృష్టద్యుమ్నుని సంపాదించు కొనవలయును) ఇంక పాండవ
సేనలోని వృత్తులను వినుము. అపజయ మెఱుగని విశేషించి

యుద్ధముచేయు సాత్యకి యనబడు యుయుధానుడును, భూరిశ్రవునిచే క్రిందపడిన సాత్యకిని అపరాజితుండనుట తప్పు. మనమొక వ్యక్తిగా భావింపకూడ దనియూ, ప్రాతిభాసిక జగమును త్రోసివేసికొని బ్రహ్మను సంధాన మొనర్చు వృత్తిని యుయుధానుడుగా గ్రహింప వలయునని భావము.

జీవేశ శబల బ్రహ్మములొకరాశి. ఈ మువ్వురిలోనున్న స్థూలసూక్ష్మ కారణ మహా కారణములు. జాగ్రత్త్వపు సుషుప్తి తురీయములు, విశ్వవిరాడోతలు, తైజస హిరణ్య గర్భానుజ్ఞాతలు, ప్రాజ్ఞావ్యాకృతాను జ్ఞయికరసులు, కూటస్థ పరబ్రహ్మ వికల్పలు, ప్రత్యగాత్మ పరమాత్మ బ్రహ్మములు, ఇట్టి విరాట్ స్వరూపము అకార ఉకార మకారార్థమాత్ర ప్రణవాతీతములే అని, అ కారంబున అకారమును, ఉ కారంబున ఉ కారమును, మ కారంబున మకారమును, అర్థమాత్మక యందర్థమాత్మకను, ప్రణవాతీతమున ప్రణవాతీతమును గురిసూటిచే నైక్యమగు వృత్తియే విరాట్. ఇట్లే అకారమును ఉకారమునందును, ఈ రెంటిని మకారమునందును, ఇమ్మాటిని అర్థమాత్మక యందును, ఈ నాల్గింటిని ప్రణవాతీతమునందును లీనముజేయు అనుభవజ్ఞానమే విరాట మహారాజు. పదం = కైవల్యస్థానమును, ద్రూయతే ద్రుః ద్రుగతౌ, ద్రూయతే = పొందువాడు. ద్రుపదుడు.

అంతర్యాగముచే కైవల్యపదమును పొందుటచే నితడు యజ్ఞసేనుడు. కిత్వతే అనేనేతి కేతుః, ధృష్టము = దిట్టతనము, అనేన = ఇతనిచే, కిత్వతే = తెలియబడును. ఇతి, ధృష్టకేతువు, బ్రహ్మము జ్ఞేయమైనపుడు బ్రహ్మ జ్ఞానము కలుగును. అపుడు బ్రహ్మానందానుభవ మేర్పడి దిట్టముగా బ్రహ్మమెఱుగబడును. అపరోక్షజ్ఞానమే ధృష్టకేతువు. మనస్సు అనబడు దుర్యోధను కుటిలచేష్టలకు ప్రతిక్రియజేయుచూ దైవమార్గమును పరిశుద్ధ

పఱచు సమాధానవృత్తి చేకితానుడు. వీర్యము = మహాకార్య విషయమున మిక్కిలి దృఢమయిన యుత్సాహము, ఇట్టి వీర్యవంతుడై చైతన్యముచే యింద్రియాదుల రంజింపజేయు వృత్తి కాశీరాజు. అపాన వృత్తియగు పూరకమును జయించు స్థితి పురజిత్తు. మాటలాడుటకును, సంకల్పించుటకును వేగిరపడు వర్తనమును మ్రింగు యోగ్యత కుంతిభోజుడు, సంకల్పవిజయము నొందు మౌనము శైబ్యుడు. జ్ఞానయుద్ధముచే పెరిగెడు అనుభవజ్ఞానమే యుధామన్యువు. చర్మమును, మాంసమును, ఎముకను, మూలుగును శస్త్రచికిత్సచే తీసి వేయగా మూలుగు మధ్యనొక సూక్ష్మమగు తంతియుండును. ఆ తంతియొద్ద ఊతెడు రసముచే మరలా చర్మమాంసాస్థి స్నాయువు లేర్పడును. ఆ రసమే ఓజస్సు. బ్రహ్మములో లీనమగుచుంటిమేని యుద్భవిల్లెడు ఓజస్సుగల వర్తన ముత్తమౌజుడు, బ్రహ్మనుభవబలముచే చక్కగా బ్రహ్మము నెఱిగిన యెఱుక అభిమన్యుడు. దుర్యోధన మానసము చేయు నావరణభంగ మొనరించు నుద్రేకము ప్రతివిందుడు, అమృతసేవనమువలె శ్రవణాభిరుచి శ్రుత సోముడు. విన్నదానిని విరివిగ బోధించి విస్తరింపజేయుకృతి శ్రుతకీర్తి, అనేకుల నాకర్షించు బ్రహ్మతేజము శతానీకుడు, బ్రహ్మ విద్యాంశముల దృఢపరచు శ్లోకమంత్ర పద్య గద్యముల సంపాదించిన పరిస్థితి శ్రుతసేనుడు, మహారథులు = పూజనీయముగా బ్రహ్మమున క్రీడించువారు. జ్ఞాన కర్మేంద్రియములతో కలిసిన మనస్సు పదునొకండు. ఒక్కొక్కదాని క్రియలు వేయి విధములు, ఇట్టి పదునొకండు వేల పోకడలతో పోరునట్టి స్థిరచిత్తులే మహారథులు, ఓ ద్రోణాచార్యా! ఇది పాండవసేన, అందఱును భీమార్జున తుల్యులు = ఉదానసమాన తుల్యులు, అని దుర్యోధనుడు చెప్పెను.

పాండవసేనను మన హృదయకమలములో నివసింపజేసికొనినచో మానస శత్రువు నవలీలగా గెలువగలమని నిశ్చయమగుచున్నది.

శ్లో॥ అస్మాకం తు విశిష్టా యే తాన్నిబోధ ద్విజోత్తమ! ।

నాయకా మమ సైన్యస్య సంజ్ఞార్థం తాన్ బ్రవీమి తే ॥ 7

అస్మాకం, తు, విశిష్టాః, యే, తాన్, నిబోధ, ద్విజోత్తమ!

నాయకాః, మమ, సైన్యస్య, సంజ్ఞార్థం, తాన్, బ్రవీమి, తే ॥

టీక॥ ద్విజోత్తమ = ఆచార్యా!, యే = ఎవరు, మమ = నా యొక్క, సైన్యస్య = సేనకు, నాయకాః = నాయకులో, తాన్ = వారిని, తే = నీకు, సంజ్ఞార్థం = తెలియుటకొరకు, బ్రవీమి = చెప్పుచున్నాను, యేతు = ఎవరైతే, అస్మాకం = మనవారిలో, విశిష్టాః = కార్యముచేత శ్రేష్ఠులో, తాన్ = వారిని, నిబోధ = తెలిసికొనుము.

తా॥ ఆచార్యా! మన సేనా నాయకులను తమకు తెలియుటకై చెప్పుచున్నాను. వారిలో శ్రేష్ఠులగు వారిని తెలిసికొనుము.

వి॥ దుర్యోధనుడు తన సైన్యమును ద్రోణునకు చెప్పుచున్నాడు. శిష్టుడు = సదాచార సంపన్నుడు, విశిష్టుడు = మిక్కిలి సదాచార సంపన్నుడు, మనసేన ఆచారకాండలో మునిగినవారు, కర్మకాండతో మోక్షమున్నదని నమ్మినవారు. ధర్మార్థకామ మోక్షములనబడు ద్రోణకృపాశ్వత్థామ భీష్ములు, శబ్దగ్రహణము జేయు కర్ణుడు, ఎవరు చెప్పినను పరిశీలనలేక నమ్ము వికర్ణుడు, శ్రవణ సంమాధియుక్తుడు, విస్తారముగా విని యనుభవ జ్ఞాన పరిపూరితైన భూరిశ్రవుడును, నా కొరకు జీవితముల వదలినవారనేకులు, మానసిక వ్యవహారములకే వినియోగింపబడు అనాత్మ వ్యవహారములు, తమకు ప్రతికూలభావముల ఖండించు శస్త్రములును, వ్యతిరేకాభిప్రాయముల పడగొట్టుటకై ప్రయోగించు ఆయుధములవంటి శ్లోక పద్య గద్యములు గలవారు మన సేనానాయకులు.

శ్లో॥ భవాన్ భీష్మశ్చ కర్ణశ్చ కృపశ్చ సమితింజయః ।

అశ్వత్థామా వికర్ణశ్చ సౌమదత్తి స్రధైవ చ ॥ 8

భవాన్, భీష్మః, చ, కర్ణః, చ, కృపః, చ, సమితింజయః

అశ్వత్థామా, వికర్ణః, చ, సౌమదత్తిః, తథా, ఏవ, చ ॥

టీక॥ భవాన్ = నీవును, భీష్మశ్చ = భీష్ముడును, కర్ణశ్చ = కర్ణుడును, సమితింజయః = యుద్ధమునందు జయముగల, కృపశ్చ = కృపుడును, అశ్వత్థామా = అశ్వత్థామయును, తథా+ఏవ+చ = తద్దైవచ = ఆ ప్రకారమే, సౌమదత్తిః = సౌమదత్తుని సుతుడగు భూరిశ్రవుడును.

తా॥ ఆచార్య! నీవును, భీష్మకర్ణకృపాశ్వత్థామ భూరిశ్రవులును మన సేనా నాయకులు.

వి॥ భీష్ముడు : బిభే త్యస్మా దితి భీష్మః, అస్మాత్ = ఇతని వలన, బిభేతి = భీతినొందును, ఇతి = కనుక, భీష్మః = భీష్ముడు, మోక్షము నొందినచో అట్లే పోదుమేమో యనియు, సంకల్పముల జయించుట కష్టమనియు, సోఽహంభావమున నిల్చుట కష్టమనియు భయపడుదురు. మోక్షమే భీష్ముడు. ఈ భీష్మని యుపాయముచే పడవేయవలెనే గాని యుద్ధమున గెలువలేరు. శిఖండిని ముందుంచుకొని యర్జునుడు జయించినట్లు జయింపవలెను. కర్ణుడు = కరోతి శబ్ద గ్రహణం కర్ణః, దుకృణ్ కరణే, శబ్ద = శబ్దములు, గ్రహణం = గ్రహణమును, కరోతి = చేయునది, కర్ణః = కర్ణము, శబ్దమును గ్రహించు శ్రోత్రేంద్రియమే కర్ణుడు. దుర్యోధనుడే మనస్సు. దుర్యోధనుని ప్రధానమంత్రి కర్ణుడు. సమితింజయుడు = సంభూయ ఇయంతి గచ్ఛంత్యత్రేతి సమితిః ఇట్గతౌ, అత్ర = ఇచ్చట, సంభూయ = లేస్తూగా, ఇయంతి = గచ్ఛంతి = కదియుదురు, ఇతి = కనుక, సమితిః = సమితి, ఈ కదియుటను జయించువాడు సమితింజయుడు. కృపాచార్యుడు = కృపయంతే అనయా కృపా, అనయా

= దీనిచేత, కృపయంతే = దయజూపుదురు, కృపా = కృప, చతుర్వర్గములోని అర్థమే కృపాచార్యుడు, అర్థమనగా ప్రయోజనము. ఒక ప్రయోజనమును నెఱవేర్చుకొనుటకై దృఢనిశ్చయములమైనచో ఇంద్రియాదు లన్నియు నేకీభవించి పనిచేయును.

పరస్పరము కదియపు కనుకనే “సమితింజయః కృపః” అనెడు పేరు అర్థమునకు లభించినది. ప్రయోజనమును బట్టియే దయజూపుదురు. అశ్వత్థామ = అశ్వరూపేణేంద్రి యాణ్యస్మిన్ తిష్ఠంతీత్యశ్వత్థః, ష్టాగతినివృత్తౌ, అస్మిన్ = ఈతనియందు, అశ్వరూపేణ = గుఱ్ఱమువలె, ఇంద్రియాణి = ఇంద్రియములు, తిష్ఠంతి = ఉన్నవి, ఇతి = కనుక, అశ్వత్థః = అశ్వత్థము. కామమే అశ్వత్థామ. ఇంద్రియ గణము గుఱ్ఱములని కరోపనిష ద్భాగవతము లలో నున్నది. కోరిక ననుసరించియే ఇంద్రియములు ప్రవర్తించుచున్నవి. మనస్సనెడు దుర్యోధనుని మిత్రుడశ్వత్థామ. అశ్వత్థామ దుర్యోధన కర్ణు లాకాశస్థానముననున్నారు. వివిధములైన శబ్దములను గ్రహించువాడు వికర్ణుడు. ఎవరేమి చెప్పినను నమ్ముచు, ఆధ్యాత్మిక బోధయందు నిలుకడ లేనివాడు.

భూరిశ్రవుడు:- భూరి = అధికము, శ్రవణం శ్రవః, శ్రుశ్రవణే. శ్రవణం= విందురు, కనుక, శ్రవః = శ్రవము (శ్రోత్రము), లెస్సగా వినినవాడు భూరిశ్రవుడు. వినియున్నాడే గాని బ్రహ్మనిష్ఠలేదు. వినియున్నాననే దురభిమానమున్నది.

భీష్ముడు :- మోక్షము, కర్ణుడు :- శ్రోత్రేంద్రియము, కృపుడు :- అర్థము, అశ్వత్థామ :- కామము, వికర్ణుడు :- నానా శాస్త్రములను వినువాడు, భూరిశ్రవుడు:- విస్తారముగా శ్రవణముచేసి బ్రహ్మనిష్ఠ యందు నిరుత్సాహముతోనున్న దురభిమాని, వీరు దుర్యోధన సేనానాయకులు.

వి॥ స్త్రీగా బుట్టి పురుషుడైన వ్యక్తిని దర్శించనని ప్రతిన పూనినాడు భీష్ముడు. ప్రకృతి స్త్రీ. బ్రహ్మము పురుషుడు. ప్రకృతిలో లీనమయినన్ని

దినములును మన సూక్ష్మశరీరములోనికి ఆకాశస్థానము ద్వారా సద్గురు వైఖరీవాక్కును ప్రవేశింపజేసికొనెదము, అప్పుడు మనందఱమును స్త్రీలమే, ఆకాశస్థానమనెడు కుంటనిండి మరవ పాఠినట్లు వినినబోధ వైఖరీవాక్కుగా పరిణమించి మన శిష్యుల లింగశరీరములోనికి ఆకాశస్థానమగు శ్రోత్రేంద్రియ ద్వారమున ప్రవేశింపజేసి బ్రహ్మబీజమును నాటింపచేయు సమర్థత పురుషత్వము. గుహ్యకుడగు స్థూలకర్ణుని నుండి పురుషత్వము మనకు లభించును. వినునట్టి ప్రకృతిగల మనము, వినిపించునట్టి పురుషత్వముగల వారమయినచో మోక్షమనెడు భీష్మత్వము మిథ్యయనియు, బ్రహ్మమే తాననియు నిశ్చయమై భీష్మపతన హేతువులగుదుము.

మోక్షము సహితము మిథ్యయని నిశ్చయ మయినచో, బ్రహ్మాంపు టపరోక్ష జ్ఞానమయినచో మహాకారణ పరావాక్కునందు శయనించియున్న భీష్మత్వమునుండి ప్రాతిభాసిక జగమును కూల్చివేయు బాణములవంటి పలుకులు బయలు దేఱును. కాముడగు అశ్వత్థామ యున్నచో కర్మకాండ ద్రోణుడుండును. అశ్వత్థామ హతవార్తను వినినంతనే ద్రోణుడను నాచారకాండ నశించును. మోక్షమనెడి భీష్ముని యునికిలో శబ్దగ్రహణ కర్ణుడు లేడు. బ్రహ్మమునందు రమించు రథచక్రము పృథివీ స్థానమున దిగబడి మోహమున నరకాసురావేశ మైనందున కర్ణమరణము సంభవించెను. సారథిగా కర్ణున కుండి శ్రవణహీనుని జేసిన శల్యుడు బాణములచే జావడు. “సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మ” అను మహావాక్యముచే శ్రవణ కుతూహల హీనత్వమనెడు శల్యుని ధర్మరాజు చంపెను.

గాంధారి బ్రహ్మ దృష్టిచే బ్రహ్మాండ పిండాండములు వజ్రకాయముగా నుండిన దుర్యోధన మనస్సు భీముని గదచే నండాండము దెబ్బతిని మనోగమనము లేకుండ తొడలు విఠిగి పడెను. గదంత్యనేతిగదా. గదవ్యక్తాయాం వాచి, అనేన = దీనిచే, గదంతి = స్పష్టముగా పలుకుదురు. ఇతి, గదా, మనసు మిథ్యయనియు, బ్రహ్మపరోక్ష జ్ఞానమయిన పిమ్మట

మనసు మిథ్యయని పరావాక్కునకు తెలిసి, పశ్యంతీవాక్కునకు గోచరమై, మధ్యమ వాక్కున భావము స్థిరమై, వైఖరీవాక్కుచే పలికినచో మనస్సు జడమనియు, స్వయముగ నడువలేదనియు దృఢమగును. ఉదానవాయు భీమ వైఖరీవాగ్దచే దుర్యోధన మానసవర్తన మణగెను. జీవభ్రాంతి ధర్మార్థ కామమోక్షములే పురుషార్థములు. జ్ఞానికి దేవుడు తానగుటయే చరమస్థితి.

శ్లో॥ అన్యే చ బహవ శూరాః మదర్థే త్యక్త జీవితాః ।

నానాశస్త్ర ప్రహరణాః సర్వే యుద్ధ విశారదాః ॥

9

అన్యే, చ, బహవః, శూరాః, మదర్థే, త్యక్త జీవితాః

నానా శస్త్ర ప్రహరణాః, సర్వే, యుద్ధవిశారదాః ॥

టీక॥ అన్యేచ = ఇతరులును, బహవః = అనేకులు, శూరాశ్చ = శూరులు, మదర్థే = నాకొఱకు, త్యక్తజీవితాః = జీవితములను విడిచియున్నారు, సర్వే = అందఱు, నానాశస్త్రప్రహరణాః = అనేక విధములగు శస్త్రములును, ఆయుధములును గలవారు, యుద్ధవిశారదాః = యుద్ధమునందు నేర్పరులు.

తా॥ ఆచార్యా! వీరుగాక ఇతరులనేకమంది శూరులు నా కొఱకై జీవితములను కూడ వదలుకొన్నారు. అందఱును అనేక శస్త్రములును, ఆయుధములును కలిగియున్నారు. యుద్ధమునందు నిపుణులు.

వి॥ శస్యతే అనేనేతి శస్త్రం, శసుహింసాయాం. అనేన = దీనిచేత, శస్యతే = హింసింపబడును. ప్రహరంత్యనేన ప్రహరణం. అనేన = దీనిచేత, ప్రహరంతి = కొట్టుదురు, కనుక, ప్రహరణం = ప్రహరణము. ఎదుటివాని అభిప్రాయములను కూల్చుటయే సరియైన గెలుపు. దురభిప్రాయములను వ్యాపింపకుండ సహేతుకముగా ఖండించుటయే కొట్టుట.

శ్లో॥ అపర్యాప్తం తదస్మాకం బలం భీష్మాభిరక్షితమ్ ।

పర్యాప్తం త్విదమేతేషాం బలం భీమాభిరక్షితమ్ ॥ 10

అపర్యాప్తం, తత్, అస్మాకం, బలం, భీష్మాభిరక్షితమ్

పర్యాప్తం, తు, ఇదం, ఏతేషాం, బలం, భీమాభిరక్షితమ్ ॥

టీక॥ భీష్మాభిరక్షితం = భీష్మునిచేత కాపాడ పడుచున్న, తత్ = ఆ, అస్మాకం = మనయొక్క, బలం = సేన, అపర్యాప్తం = అతృప్తి గలిగియున్నది, భీమాభిరక్షితం = భీమునిచే రక్షింపబడుచున్న, ఏతేషాం = ఈ పాండవులయొక్క, ఇదం = ఈ, బలంతు = బలమైతే, పర్యాప్తం = తృప్తిగలిగియున్నది.

తా॥ భీష్మరక్షితమగు మనబలము అతృప్తిగలిగి యున్నది. భీమ రక్షితమగు పాండవసైన్యము తృప్తిగలిగి యున్నది.

వి॥ దుర్యోధను బలము సదాచారకాండలో నున్నందున బ్రహ్మానందము లేనిదగుచు అతృప్తిగా నున్నది. పాండవబలము శుద్ధసాత్త్విక వృత్తిచే బ్రహ్మైక్యము నొందుచున్నందున బ్రహ్మానందముచే తృప్తి నొందియున్నది. ఎన్నడో మోక్షము లభించుననెడు ఆశచే ఆచారపరులుందురు. వీరికి తృప్తి లభింపనే లభింపదు. మోక్షమే భీష్ముడు, భీష్ముని ఆశ్రయించుకొని యున్నవా రాచారపరులు.

బిభేత్సస్మాత్ త్రైలోక్యం భీమః, అస్మాత్ = ఇతనివలన, త్రైలోక్యం = మూడులోకములును, బిభేతి = భయపడును, ఇతి = కనుక, భీమః = భీముడు, స్థూలశరీరగోళకములు భూలోకము. సూక్ష్మ శరీర ఇంద్రియములు భువర్లోకము. ఇంద్రియాధిదేవతలు సువర్లోకము. ఈముల్లోకములు బ్రహ్మనిష్ఠ పరిపక్వావస్థ యందు లీనమైయుండును. పరమశాంతి యనినను, బ్రహ్మ మనినను, ఉదానాకృతియేయని చెప్పుటకు

తగియుండును. నిస్సంకల్ప స్థితియే యుదానము. వాయు నందనుడు భీముడు. వాయు వర్ణాంశము ఉదాన మని గ్రహింపవలెను. ఇట్టి బ్రహ్మానంద స్వరూపమగు ఉదానవాయు సంరక్షిత మైన పాండవబలము తృప్తినొంది యుండును.

ప్ర॥ భీష్మరక్షిత దుర్యోధనసేన తృప్తిగ లేకుండుటకును, భీమరక్షిత పాండవసేన తృప్తిగ నుండుటకును కారణమేమి?

స॥ పాండవులకు తమ మృత్యుహేతువునే చెప్పిన భీష్మద్రోణులు పాండవ పక్షపాతులే. ధర్మజ చక్రవర్తిత్వమునకు తనకు లభించిన సార్వ భౌమత్వమును త్యజించినట్టియు మరియు అర్జునునిదప్ప తమ్ములనెవనిని జంపనని, ఒకసారి ప్రయోగించిన అస్త్రమును రెండవసారి ప్రయోగింప ననియు, తన తల్లియైన కుంతికి మాటయిచ్చినందున, భీష్ముని యుద్ధదశ దినములలో యుద్ధ విముఖుండైన కర్ణుడును పాండవ పక్షపాతియే. సారథ్యత్వమున కర్ణుని నిరుత్సాహ పఱచిన శల్యుడును, తన తండ్రిని జంపిన దుర్యోధనున కెగ్గు జేయవచ్చిన శకునియు దుర్యోధన, హితులుకారు. కనుక దుర్యోధన సేన అసంతృప్తిగనున్నది. పాండవసేన ధర్మరాజు పట్టాభిషేక దర్శనోత్సాహలై ఏకాభిప్రాయమున నున్నందున సంతృప్తిగనున్నారు. ఇది బాహ్యార్థము.

ఇంక అంతరార్థము = విశేషణముతో కూడినది విశిష్టము. త్రివర్గములందు తగులొనిన వారికి స్థూలసూక్ష్మ కారణ మహాకారణములు విశేషణములు. ఇట్టి విశేషణయుక్త విశిష్టలు దుర్యోధన సైనికులు, కర్మకాండయందిచ్చు కలిగి యెన్నడో మోక్షము లభించుననెడు నుద్దేశ సంయుక్తులయినందున సంతృప్తిగలేరు. నిర్వ్వంద్య సహజా మనస్సు సహజ కుంభక బ్రహ్మతుల్యోదాన స్వరూప భీమరక్షిత పాండవసేన బ్రహ్మమయమై యున్నందున సంతృప్తిగ నున్నది. వీరికి అనాత్మ యుపాధి.

ఉపాధియుక్త ముపహితము. విశిష్టచైతన్యము జీవత్వము. ఉపహిత చైతన్యము ప్రత్యగాత్మ. విశిష్టలకు తృప్తిలేదు, ఉపహితులు కొఱతలేని పూర్ణులు.

దుర్యోధనుడు ద్రోణుని ప్రశ్నించెనేగాని గురునాజ్ఞ నొందలేదు. గురు తిరస్కృతి దుర్యోధనునందున్నది. అర్జునుడు తన గురుడగు కృష్ణుని యభిప్రాయము విని గురుభక్తిచే గురునాజ్ఞ ప్రకారము వర్తించెను.

శ్లో॥ అయనేషు చ సర్వేషు యథాభాగ మవస్థితాః ।

భీష్మ మేవాభిరక్షంతు భవంత స్సర్వ ఏవ హి ॥ 11

అయనేషు, చ, సర్వేషు, యథాభాగం, అవస్థితాః,

భీష్మం, ఏవ, అభిరక్షంతు, భవంతః, సర్వే, ఏవ, హి ॥

టీక॥ సర్వే = అందఱైన, భవంతస్సర్వ ఏవహి = మీరే, సర్వేషు = సమస్తములైన, అయనేషు = మార్గములందు, యథాభాగం = మీరు నిలువదగిన స్థానముల నతిక్రమింపక, అవస్థితాః = ఉన్నవారలై, భీష్మమేవ = భీష్మునే, అభిరక్షంతుహి = చక్కగా రక్షింతురుగాక!

తా॥ సర్వులును మీ మార్గములందు మీకు నిర్ణయించిన స్థానముల నుండి వదలక యున్నవారలై భీష్మునినే రక్షింపుడు. సేనాధిపతి భీష్ముడు. కనుక నీతని రక్షణమే మనకు ముఖ్యము.

ప్ర॥ భీష్మద్రోణాదులకు స్థానములేవి?

వీరి భీష్మరక్షణ యెట్లు ముఖ్యము?

స॥ ధర్మము ద్రోణుడు. స్థూలశరీరముచే చేయబడునదంతయు నాచార కాండయే కనుక ఆపోస్థానమున ద్రోణుని, అర్థము = ధనము. అర్థము కొఱకై కౌరవుల నాశ్రయించినానని స్పష్టముగా జెప్పిన కృపుని సంచితమున్న కారణమున అగ్నిస్థానమునందును, కామాంశ

జనితాశ్వత్థామ నాకాశ స్థానమునను, మోహ సోహములకును, బంధమోక్షములకును స్థానమగు మహాకారణమున పృథివీస్థానమున మోక్షస్వరూపి భీష్ముని జెప్పవలయును. కర్ణునాకాశ స్థానమునను, దుర్యోధనుడనబడు మనస్సు ఆకాశస్థానమునను, మోసగించు శకుని అగ్నిస్థానమునను, భూరిశ్రవ వికర్ణుల సూక్ష్మశరీరం పుటాకాశస్థానమునను చెప్పవలయును. ముముక్షువు లెపుడో మోక్షము కలుగునని కర్తృపాసనా కాండలందు మునిగిన విశిష్టులకు మోక్షమనెడు భీష్ముని రక్షించుటే ముఖ్యము. ఎవరెవరికి నియమించిన స్థానములందు వారున్నచో భీష్మసేనాధిపతి రక్షణ యగును.

శ్లో॥ తస్య సంజనయన్ హర్షం కురువృద్ధః పితామహః ।

సింహనాదం వినద్యోచ్చైః శంఖం దధ్మౌ ప్రతాపవాన్ ॥ 12

తస్య, సంజనయన్, హర్షం, కురువృద్ధః, పితామహః

సింహనాదం, వినద్య, ఉచ్చైః, శంఖం, దధ్మౌ, ప్రతాపవాన్ ॥

టీక॥ ప్రతాపవాన్ = పరాక్రమశాలియును, కురువృద్ధః = కురువృద్ధుడును అగు, పితామహః = పితామహుడగు భీష్ముడు, తస్య = ఆ దుర్యోధనునకు, హర్షం = సంతోషమును, సంజనయన్ = పుట్టించుచు, ఉచ్చైః = గట్టిగా, సింహనాదం = సింహనాదమును, వినద్య = ధ్వనింపజేసి, శంఖం = శంఖమును, దధ్మౌ = పూరించెను.

తా॥ భీష్ముడు దుర్యోధనునకు సంతోషమును పుట్టించుచు గట్టిగా సింహ నాదము నొనర్చి శంఖమును పూరించెను.

వి॥ సింహానాం నాద ఇవ నాదః సింహనాదః హిసిహింసాయాం, సింహానాం = సింహములయొక్క, నాదః+ఇవ = నాదమువంటి, నాదః = నాదము, సింహనాదము.

హినస్తీతి సింహః, హినస్తి = హింసించునది, సింహము. శమయతీతి శంఖః, శము ఉపశమే, శమయతి = శమింప జేయునది, ఇతి, శంఖము.

శమించు = అదగు, శాంతించు, తగ్గు తన యాటంకముల పోగొట్టుకొని శాంతినొందు ప్రయత్నమే సింహనాదమును శంఖమును నగును. భీష్ముడు దుర్యోధనుని హర్షమునకై తనవృత్తిని ప్రారంభించుటే సింహశంఖనాదముల జేసెను. కౌరవసేనలోనివారందఱును తమతమ వృత్తుల సాగించుటే సింహనాద శంఖనాద భేరీభాంకారనాదములు.

శ్లో॥ తతః శంఖాశ్చ భేర్యశ్చ పణవానక గోముఖాః ।

సహసైవాభ్యహన్యంత స శబ్ద స్తుములోఽభవత్ ॥ 13

తతః, శంఖాః, చ, భేర్యః, చ, పణవానక గోముఖాః,
సహసా, ఏవ, అభ్యహన్యంత, సః, శబ్దః, తుములః, అభవత్ ॥

టీక॥ తతః = పిమ్మట (కౌరవసేనలో), శంఖాశ్చ = శంఖములును, భేర్యశ్చ = భేరులును, పణవ = ఉడుకలును, ఆనక = తప్పెటలును, గోముఖాః = గోముఖములనెడు వాద్యములును, సహసా+ఏవ = సహసైవ = శీఘ్రముగానే, అభ్యహన్యంత = వాయింపబడెను, సః = ఆ శబ్దము, తుములః = సంకులమైనది, అభవత్ = ఆయెను.

తా॥ భీష్ముని సింహనాదానంతరము కౌరవసేనలో శంఖములును, భేరులును, పణవానక గోముఖ వాద్యములును శీఘ్రముగానే వాయింప బడెను. ఆ శబ్ద మంతట నిండెను.

వి॥ తుములము = భయంకరమైనది, కౌరవసేనలోని సింహశంఖభేరీ నాదములు భయంకరముగా నుండెను.

శ్లో॥ తత శ్చేత్తై ర్దయై ర్ముక్తే మహతి స్యందనే స్థితౌ ।

మాధవః పాండవశ్చైవ దివ్యౌ శంఖౌ ప్రదధృతుః ॥ 14

తతః, శ్చేత్తైః, హయైః, యుక్తే, మహతి, స్యందనే, స్థితౌ
మాధవః, పాండవః, చ, ఏవ, దివ్యౌ, శంఖౌ, ప్రదధృతుః ॥

టీక॥ తతః = (కొరవసేనయందలి ధ్వనిని వినిన) పిమ్మట, శ్వేతైః = తెల్లనివగు, హయైః = హయములతో, యుక్తే = కూడినదియును, మహతి = పూజింపబడునదియగు, స్యందనే = రథమునందు, స్థితౌ = నివసించిన, మాధవః = శ్రీకృష్ణుడును, పాండవః+చ+ఏ = అర్జునుడును, దివ్యౌ = దివ్యములైన, శంఖౌ = శంఖములను, ప్రదధృతుః = పూరించిరి.

తా॥ కొరవసేననుండి బయలువెడలిన ధ్వనిని వినిన పిమ్మట శ్రీకృష్ణార్జునులు తెల్లని గుఱ్ఱములతో కూడిన రథముమీద నివసించినవారై దివ్యమైన తమశంఖముల పూరించిరి.

వి॥ మాధవుడు = మధూయతే శత్రూనితి మాధవః, ధూర్జ్ కంపనే, శత్రూన్ = శత్రువులను, మధూయతే = కంపింపజేయువాడు, ఇతి = కనుక, మాధవః = మాధవుడు, మహాకారణమునందలి ఈశ్వరుడే శ్రీకృష్ణుడు, రథము = పూజనీయమైన రథము సో२ హంభావము. అనగా మౌనముచే శ్వాసపై నిగా యుంచుటయే సో२ హంభావము. కారణమునందలి జీవుడే అర్జునుడు. శుద్ధసాత్వికవృత్తులే తెల్లని గుఱ్ఱములు. శంఖము = శమయంతి దుఃఖమితి శంఖః, శము ఉపశమే, దుఃఖం = దుఃఖమును, శమయతి = శమింప జేయునది, ఇతి = కనుక, శంఖం = శంఖము, దివ్యము = మహా వ్యవహారము లందు జయింపతగిన సత్యము. ఇట్టి సత్యముతోకూడి, దుఃఖోపశమన మొనర్చ తగిన శంఖములను పూరించిరి. హయములు = హయతి గచ్ఛతీతి హయః, హయగతౌ, హయతి = గచ్ఛతి = శీఘ్రముగా పోవునది. ఇతి = కనుక, హయః = హయము. శ్వయతి వర్ధతే మనో२ స్థిన్నితి శ్వేతః, టువోశ్యగతి వృద్ధ్యోః, అస్మిన్ = దీనియందు, మనః = మనస్సు, శ్వయతి = వర్ధతే = వృద్ధినిొందును, ఇతి = కనుక, శ్వేతః = శ్వేతము, శుద్ధసాత్వికమును శ్వేతవర్ణముగా శ్రుతులందు చెప్పబడినది, శుద్ధసాత్వికమునందే మనస్సు వృద్ధినిొందును. వేగముగ పోవునవి వృత్తులు, శుద్ధసాత్విక వృత్తులే తెల్లని గుఱ్ఱములు.

శుద్ధసాత్వికవృత్తులు శ్వేతహయములు. అహంబ్రహ్మస్మి వృత్తియగు మూడవసోపానము పూజ్యరథము. జీవేశులు శ్రీకృష్ణార్జునులు.

శ్లో॥ పాంచజన్యం హృషీకేశో దేవదత్తం ధనంజయః ।

పాండ్రం దధౌ మహాశంఖం భీమకర్మా వృకోదరః ॥ 15

పాంచజన్యం, హృషీకేశః, దేవదత్తం, ధనంజయః

పాండ్రం, దధౌ, మహాశంఖం, భీమకర్మా, వృకోదరః ॥

టీక॥ హృషీకేశః = శ్రీకృష్ణుడు, పాంచజన్యం = పాంచజన్యమును శంఖమును, దధౌ = పూరించెను, ధనంజయః = అర్జునుడు, దేవదత్తం = దేవదత్తమును శంఖమును, దధౌ = పూరించెను, భీమకర్మా = భయంకరమైన కర్మగల, వృకోదరః = భీముడు, పాండ్రం = పాండ్రమును శంఖమును, దధౌ = పూరించెను.

తా॥ శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యము, అర్జునుడు దేవదత్తము, భీముడు పాండ్రము అను శంఖములను పూరించిరి.

వి॥ పాంచజన్యము = సముద్రే తిమిరరూపచారిణః పంచజనాఖ్య స్యాసురస్య అస్థిజత్వా త్పాంచజన్యః, సముద్రే = సముద్రమునందు, తిమిరరూపః = చీకటిరూపమున, చారిణః = తిరుగునట్టి, పంచజన = పంచజనుడను, ఆఖ్యస్య = పేరుగల, అసురస్య = అసురునియొక్క, అస్థి = ఎముకనుండి, జత్వాత్ = పుట్టినందు వలన, పాంచజన్యః = పాంచ జన్యము, పంచభిః పృథివ్యాదిభిర్జాయత ఇతి పంచజనః, పంచభిః = ఐదైన, పృథివ్యాదిభిః = పృథివ్యాప్రస్తేజో వాయురాకాశములనుండి, జాయతే = పుట్టినవాడు, ఇతి = కనుక, పంచజనః = పంచజనుడు, సంకల్పనిర్మిత సంసారసాగరమునందు, అజ్ఞాన తిమిర రూపముచే సంచరించునట్టియు, పంచభూతములచే జనించినట్టియు, స్థూల శరీరమనెడు పంచజనుడను రాక్షసుని బ్రహ్మాదండియనెడు దీర్ఘాస్థినుండి పుట్టిన శబ్దబ్రహ్మవే

పాంచజన్యము. దేవదత్తం = దీవ్యంతీతిదేవాః, దివ్ క్రీడాదౌ, దీవ్యంతి = క్రీడించువారు, ఇతి = కనుక, దేవాః = దేవతలు, సోఽహంభావముచే క్రీడించువారు దేవతలు. ఇట్టి దేవతలచే నియ్యబడిన బోధ దేవదత్తము.

పాయువునుండి మూర్ధమువఱకుగల బ్రహ్మదండి నుండి వెలువడు బ్రహ్మబోధ పాంచజన్యరవము కృష్ణునిది. ఈశ్వరశబ్దమగు వేదపాంచజన్య ధ్వనియు త్రిలోకసంబంధి. శ్రవణమొనర్చుచు, సందేహముల దీర్చుకొనుచు అభివృద్ధి కాబోవు స్థూలశరీర భూలోకసంబంధ శబ్ద సంకల్పములు దేవదత్త రావము. కౌరవపాండవ సేనలకందఱకు వినబడునది దేవదత్త శంఖారావ మర్జునునిది. పౌండ్రము = జనులకెల్ల శుభము సాంఖ్యము. పుణ శుభ కర్మణి, పుణతీతి పుండ్రః, పుణతి = శుభమును గల్గించునది, ఇతి, పుండ్రః, పుండ్ర సంబంధిని పౌండ్రము. భీముని పూజనీయ శంఖము. ప్రాణాపాన ద్వంద్వ రహిత కైవల్యప్రద సహజ కుంభకమే పౌండ్రము, ఇది భీమునిది.

శ్లో॥ అనంతవిజయం రాజా కుంతీపుత్రో యుధిష్ఠిరః ।

నకుల స్సహదేవశ్చ సుఘోష మణిపుష్పకౌ ॥

16

అనంతవిజయం, రాజా, కుంతీపుత్రః, యుధిష్ఠిరః

నకులః, సహదేవః, చ, సుఘోష, మణిపుష్పకౌ ॥

టీక॥ కుంతీపుత్రుడైన, యుధిష్ఠిరః = యుద్ధమునందు స్థిరముగా నిలుచు నట్టి, రాజా = ధర్మరాజు, అనంతవిజయం = అనంతవిజయమును పేరుగల శంఖమును, దధ్మౌ = పూరించెను, నకులః = నకులుడును, సహదేవశ్చ = సహదేవుడును, సుఘోష, మణిపుష్పకములనెడు శంఖము లను ప్రదధ్మతుః = పూరించిరి.

తా॥ ధర్మరాజనంతవిజయమును, నకులుడు సుఘోషమును, సహదేవుడు మణిపుష్పకమును పూరించిరి.

వి॥ దేనిచేత శబ్దంతురో అది కుంతి, తెలిసిన యెఱుకచేత బోధింపగా పుట్టిన అనుభవజ్ఞానమే కుంతీపుత్రుడు. ధర్మరాజు = జ్ఞాన యుద్ధమునందు స్థిరముగా నిల్చువాడు ధర్మరాజు. బోధింపగా విన్ననేగాని అనుభవజ్ఞానము కలుగనేరదు. మహర్షులెందఱో ధర్మజ్ఞానకు బోధించినారు. వ్యాసవాయువే వినునట్టి ధర్మరాజు. వెలుపలి శీతోష్ణములను లోనికిని, శరీరము లోపలి శీతోష్ణములను బయటికిని, విడుచుచు తీసుకొనునది వ్యాసవాయువని సీతా రామాంజనేయ సంవాదమున నున్నది. ఇట్టి స్థితికి ద్వారము శ్రోత్రము. కనుక అనుభవజ్ఞానముతో కూడిన వ్యాసమే ధర్మరాజు.

అనంత = నాశములేని, విజయం = విజయము. ఇయ్యుధిష్ఠిరుడు శాశ్వతవిజయమనెడు శంఖము నూదెను. నకులసహదేవులు : దేవవైద్యులగు అశ్వినీదేవతల సుతులు నకులసహదేవులు. ప్రాణమున కధిదేవత లశ్వినులు, వీరు కవల పుత్రులు. ప్రాణమే నకులుడు. అపానమే సహదేవుడు. ప్రాణము ఉద్గాతయని అంతర్యాగముననున్నది (తైత్తిరీయోపనిషత్తు నారాయణ ప్రశ్నము ఎనభయవ అనువాకము). సామవేదము నెఱింగి, దేవతలను గట్టిగా స్తోత్రము చేయువాడు ఉద్గాత. సుఘోషమణిపుష్పకములు = శుభమైన మ్రోత మ్రోయునది సుఘోషము, మణ్యత ఇతిమణిః మణి శబ్దే. మణ్యత = శబ్దించునది, ఇతి = కనుక, మణిః = మణి, శబ్దించునది మణి, పుష్పకము = కుంపటి, అపానవాయువు శ్వాసను పూరించును. పూరింపబడిన వాయువు లోపలి యుష్ణముతో కూడుకొని శబ్దముల కుంపటియగును. ప్రాణ వాయువు ఘోషించును. అపానము సహదేవుడు. శబ్దించుటకై లోపలి యుష్ణత్వమున మిశ్రమై యుండునదియే మణి పుష్పకము. ప్రాణమున కాపోస్థానము. అపానము నకు పృథివీస్థానము. సమానవాయు వర్జునుడు. కారణమునకును నిద్రకును అగ్నిస్థానము.

ధర్మరాజు = యుద్ధమున కర్జునిదెబ్బకు పారిపోయి శిఖరములో చేరుకొనిన ధర్మరాజునకు యుధిష్ఠిరుడని పేరు వచ్చినది. యుధి =

యుద్ధమునందు, స్థిరుడు = దృఢముగా నిల్చువాడు అనెడు బిరుదుగలడు, బాహ్యార్థమునే తీసికొనినచో కుదరదు. సూక్ష్మశరీరమున నిరంతరము జరిగెడు జ్ఞానయుద్ధమున స్థిరముగ నుండువాడు కనుక వ్యాసుడు పాశుపతాస్త్ర మంత్రోపదేశమును ధర్మరాజున కిచ్చి, ఈతని వలన అర్జునునకు లభింప జేసెను. మనస్సు గెలిచినచో, నిది జడమని గుర్తింతుము. కనుక అనంత విజయ శంఖారావము ధర్మరాజు చేసెను. బాణయుద్ధ విజయ మనంతము గాదు, అంతము గలది. జ్ఞాన యుద్ధవిజయమే అనంత విజయము. మణి అనగా శబ్దించునది యని వ్యుత్పత్త్యర్థము. పుష్పకము = కుంపటి, పూరక మపానవృత్తి. పూరించిన వాయువు శబ్దించుట కనుకూలముగా వెచ్చనగును. సహదేవుడు = దేవునితో కూడ నుండువాడు, పూరించిన వాయువు కైవల్య స్థానమునందలి బ్రహ్మమును స్పర్శించుటచే సహదేవత్వము దీనికి కల్గినది. అట్లు వెచ్చనైన వాయువును దీసికొని ప్రాణవాయువు ఘోషించును. సుఘోష శంఖము నకులునిది. ప్రాణాపానములు కవలలు ద్వంద్వములు.

శ్లో॥ కాశ్యశ్చ పరమేష్వాస శిఖండి చ మహారథః ।

ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకి శ్చాపరాజితః ॥

17

కాశ్యః, చ, పరమేష్వాసః, శిఖండి, చ, మహారథః

ధృష్టద్యుమ్నః, విరాటః, చ, సాత్యకిః, చ, అపరాజితః ॥

టీక॥ పరమేష్వాసః = శ్రేష్ఠమైన ధనుస్సుగల, కాశ్యశ్చ = కాశీరాజును, మహారథః = మహారథుడగు, శిఖండిచ = శిఖండియును, ధృష్టద్యుమ్నః = ధృష్టద్యుమ్నుడును, విరాటశ్చ = విరాటుడును, అపరాజితః = జయింప బడని, సాత్యకిశ్చ = సాత్యకియును, (శంఖాన్ = శంఖములను, ప్రదధృతుః = పూరించిరి.)

తా॥ కాశీరాజును, శిఖండి ధృష్టద్యుమ్న విరాట సాత్యకులును శంఖముల పూరించిరి. (ఎవరెవరి వృత్తులను వారు సాగించిరి.)

వి॥ శిఖండి = శిఖాభిరగ్రభాగైర్ద్వయతే చలతీతి శిఖండి, డీజ్ విహాయ సాగతౌ, శిఖాఖిః = అగ్రభాగైః = కొనభాగములచే, డీయతే = చలతి = కదులునది. ఇతి, శిఖండి. బహిరంతః కుంభకములేకత్వమున సహజ కుంభక మేర్పడినపుడు రేచకపూరకముల కొనలు పాతిక అంగుళమునకు కూడ తక్కువగా నాడునట్టి స్థితి శిఖండి. ఇట్టి బ్రహ్మానుభవము నొందువరకు శ్రవణము జేయుచుండగా ప్రకృతి సంబంధి కనుక స్త్రీ. ఆత్మానుభవము నొంది శ్రవణబలముచే బోధించు శక్తి కలిగినపుడు పురుషుడు. ఇట్టి పురుషత్వముచే మోక్షమనెడు భీష్ముడు సహితము మిథ్యయే యని నిశ్చయమగును. ఇదే భీష్మ పతన హేతువు.

శ్లో॥ ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే !

సౌభద్రశ్చ మహాబాహుః శంఖాన్ దధ్ముః పృథక్ పృథక్ ॥ 18

ద్రుపదః, ద్రౌపదేయాః, చ, సర్వశః, పృథివీపతే!

సౌభద్రః, చ, మహాబాహుః, శంఖాన్, దధ్ముః, పృథక్ పృథక్ ॥

టీక॥ పృథివీపతే = ఓ ధృతరాష్ట్రా, ద్రుపదశ్చ = ద్రుపదుడును, ద్రౌపదేయాశ్చ = ద్రౌపదీతనయులును, మహాబాహుః = దీర్ఘబాహుడైన, సౌభద్రశ్చ = అభిమన్యుడును, సర్వశః = యోధులందఱును, పృథక్పృథక్ = వేరువేరుగా, శంఖాన్ = శంఖములను, దధ్ముః = పూరించిరి.

తా॥ ద్రుపదుడు, ద్రౌపదేయులు, అభిమన్యుడు మొదలైన యోధులందఱును వేరువేరుగా తమ తమ శంఖములను పూరించిరి.

శ్లో॥ స ఘోషో ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయత్ ।

నభశ్చ పృథివీం చైవ తుములో వ్యనునాదయన్ ॥ 19

సః, ఘోషః, ధార్తరాష్ట్రాణాం, హృదయాని, వ్యదారయత్

నభః, చ, పృథివీం, చ, ఏవ, తుములః, వ్యనునాదయన్ ॥

టీక॥ తుములః = సంకులమైన, సః = ఆ, ఘోషః = శంఖధ్వని, నభశ్చ = ఆకాశమును, పృథివీంచైవ = భూమిని, వ్యనునాదయన్ = ప్రతిధ్వనింప జేయుచు, ధార్తరాష్ట్రాణాం = దుర్యోధనాదులయొక్క హృదయాని = హృదయములను, వ్యదారయత్ = భేదించెను.

తా॥ పాండవ సైన్యమునుండి బయలు వెడలిన ఆ శంఖముల రావము భూమ్యాకాశములు నిండినదై దుర్యోధనాదుల హృదయములను భేదించెను.

వి॥ కౌరవసేననుండి వచ్చిన సింహనాదాది శబ్దములు తుములము లయ్యెను. అంతే, పాండవసేననుండి వెలువడిన శంఖనాదాదిధ్వనులు మలిన జీవుడగు ధృతరాష్ట్ర సంబంధుల హృదయముల పగులగొట్టెను. కర్మోపాసనాకాండలయందు విశ్వాసము కల విశిష్టవృత్తులు జ్ఞానబోధ వినినచో శిథిలములగును.

శ్లో॥ అథ వ్యవస్థితాన్ దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్ కపిధ్వజః ।

ప్రవృత్తే శస్త్రసంపాతే ధనురుద్యమ్య పాండవః ॥

20

అథ, వ్యవస్థితాన్, దృష్ట్వా, ధార్తరాష్ట్రాన్, కపిధ్వజః

ప్రవృత్తే, శస్త్రసంపాతే, ధనుః, ఉద్యమ్య, పాండవః ॥

శ్లో॥ హృషీకేశం తదా వాక్యం ఇద మాహ మహీపతే! ।

హృషీకేశం, తదా, వాక్యం, ఇదం, ఆహ, మహీపతే! ।

టీక॥ మహీపతే = ఓ ధృతరాష్ట్రా!, అథ = పిమ్మట, శస్త్రసంపాతే = శస్త్రములు, ప్రవృత్తేనతి = ప్రవర్తించినదగుచుండగా, కపిధ్వజః = హనుమద్ధ్వజుడు, (అయిన), పాండవః = అర్జునుడు, వ్యవస్థితాన్ = నిలిచివుండిన, ధార్తరాష్ట్రాన్ = దుర్యోధనాదులను, దృష్ట్వా = చూచి, ధనుః = వింటిని, ఉద్యమ్య = ఎక్కుపెట్టి, తదా = ఆ సమయమునందు, హృషీకేశం = ఇంద్రియ ప్రేరకుడగు కృష్ణునితో, ఇదం = ఈ, వాక్యం = వాక్యమును, ఆహ = చెప్పెను.

తా॥ అంతలో శస్త్రములు ప్రయోగించు సమయమున అర్జునుడు దుర్యోధనాదులను చూచి ధనుస్సు నెక్కుపెట్టి ఆ సమయమున శ్రీకృష్ణనితో నిట్లు చెప్పెను.

వి॥ వ్యవస్థ = శాస్త్రములచే నిరూపింపబడిన నియమము, వ్యవస్థితులు = శాస్త్రనిరూపిత నియమములకు అనుగుణ్యముగా చేయబడినవారు, దుర్యోధనాదులిట్టివారు, ఈ వ్యవస్థిత శబ్దప్రకారము చూచినచో హింసాన్విత యుద్ధముగాదనియు, జ్ఞానయుద్ధమనియు స్పష్టముగా తెలియుచున్నది. కపికేతనము = కంపతే చలతీతి కపిః, కపిచలనే, కంపతే = చలతి = చలించునది, కపిః = హనుమ, ఎప్పుడును చలించునట్టి శ్వాసయే అర్జునుని కపి కేతనము. సంకల్ప కుండలినీ శ్వాస హనువుల చలనమే హనుమంతుడు.

అర్జున ఉవాచ :

శ్లో॥ సేనయో రుభయోర్మధ్యే రథం స్థాపయ మేఽచ్యుత ॥ 21

సేనయోః, ఉభయోః, మధ్యే, రథం, స్థాపయ, మే, అచ్యుత ॥

టీక॥ అర్జున ఉవాచ = అర్జునుడు చెప్పెను, ఓ కృష్ణా! ఉభయోః = రెండైన, సేనయోః = సేనలయొక్క, మధ్యే = మధ్యమునందు, మే = నాయొక్క, రథం = రథమును, స్థాపయ = నిలుపుము.

తా॥ అర్జునుడిట్లు చెప్పెను. కృష్ణా! రెండు సేనల మధ్య ప్రదేశమున నా రథమును నిలుపుము.

వి॥ శుద్ధసాత్విక, మలిన సాత్విక వృత్తుల పోరాట మారంభముకాగానే కారణ శరీరస్థ సమానవాయురూప జీవార్జునుడు

మహాకారణస్థేష్యరుడగు శ్రీకృష్ణునితో ద్వంద్వములగు రెండు సేనల నడుమ మన రథమును నిలుపు మనెను.

శ్లో॥ యావదేతా నిరీక్షేహం యోద్ధకామా నవస్థితాన్ ।

కైర్మయా సహ యోద్ధవ్యం అస్మిన్ రణసముద్యమే ॥ 22

యావత్, ఏతాన్, నిరీక్షే, అహం, యోద్ధకామాన్, అవస్థితాన్
కైః, మయా, సహ, యోద్ధవ్యం, అస్మిన్, రణసముద్యమే ॥

టీక॥ అస్మిన్ = ఈ, రణసముద్యమే = యుద్ధప్రయత్నమునందు, కైస్సహ = ఎవరితోగూడ, మయా = నాచేత, యోద్ధవ్యం = యుద్ధము చేయతగినదో, అహం = నేను, యోద్ధకామాన్ = యుద్ధమునందు కోరికగలవారై, అవస్థితాన్ = నిల్చియున్న, ఏతాన్ = ఈ, ధార్తరాష్ట్రాన్ = దుర్యోధనాదులను, యావత్ = ఎంత దూరమునుండి, నిరీక్షే = చూడగలనో, (తావత్ = అంతదూరమున, రథం = రథమును, స్థాపయ = నిలుపుము.)

తా॥ ఈ యుద్ధప్రయత్నమునందు “నేనెవరితో యుద్ధము చేయతగినదో”, ఎవరెవరు యుద్ధమునకు వచ్చినారో తెలిసికొనవలెను. ఎచ్చట నిలిపినచో అనుకూలమో అచ్చట మన రథమును నిలుపుము.

వి॥ దృశ్యములగు ఆత్మానాత్మాకారవృత్తులను సాక్షిగా చూచుట కనుకూలమగు కైవల్య స్థానమున మనరథమును నిలిపినచో జ్ఞానయుద్ధము నుండి వెనుకకు నీడ్చు వృత్తులను, అనాత్మాకార వృత్తులను తుడిచివేయు యుద్ధమును గమనింపవలసియున్నది. సంకల్పనిర్మిత ప్రాతిభాసికవృత్తులనే నిజమని నమ్మి మనస్సునకు హితమొనరించు వృత్తులను దృశ్యములని సాక్షిగా చూచుచోటున మన రథము నిలుపుము, అని అర్జును డనబడు జీవునుద్దేశము.

శ్లో॥ యోత్యమానా నవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్ర సమాగతాః ।

ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్బుధ్ధేః యుద్ధే ప్రియచికిర్షవః ॥ 23

యోత్యమానాన్, అవేక్షే, అహం, యే, ఏతే, అత్ర, సమాగతాః

ధార్తరాష్ట్రస్య, దుర్బుధ్ధేః, యుద్ధే, ప్రియచికిర్షవః ॥

టీక॥ దుర్బుధ్ధేః = దుర్బుధ్ధిగల, ధార్తరాష్ట్రస్య = దుర్యోధనునకు, యుద్ధే = యుద్ధమునందు, ప్రియచికిర్షవః = ప్రియమును చేయదలచిన వారై, యఏతే = ఏ వీరులు, అత్ర = ఇచ్చటకు, సమాగతాః = వచ్చిరో, ఏతాన్ = ఈ, యోత్యమానాన్ = యుద్ధము నొనరింప కలవారిని, అహం = నేను, అవేక్షే = చూడగలను.

తా॥ దుర్బుధ్ధిగల దుర్యోధనునకు ప్రియము నొనరించు కోరిక కలవారై యుద్ధమున కెవరెవరు వచ్చినారో, వారిని నేను చూడగలను.

సంజయ ఉవాచ :

శ్లో॥ ఏవముక్తో హృషీకేశో గుడాకేశేన భారత ।

సేనయో రుభయోర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్ ॥ 24

ఏవం, ఉక్తః, హృషీకేశః, గుడాకేశేన, భారత!

సేనయోః, ఉభయోః, మధ్యే, స్థాపయిత్వా, రథః, ఉత్తమమ్ ॥

శ్లో॥ భీష్మద్రోణ ప్రముఖతః సర్వేషాం చ మహీక్షితామ్ ।

ఉవాచ పార్థ! పశ్యైతాన్ సమవేతాన్ కురూనితి ॥ 25

భీష్మ, ద్రోణ, ప్రముఖతః, సర్వేషాం, చ, మహీక్షితామ్

ఉవాచ, పార్థ, పశ్య, ఏతాన్, సమవేతాన్, కురూన్, ఇతి ॥

టీక॥ సంజయః = సంజయుడు, ఉవాచ = ఇట్లు చెప్పెను, భారత = ఓ ధృతరాష్ట్రా, గుడాక+ఈశేన = నిద్రకు ప్రభువైన అర్జునునిచే,

ఏవం = ఈ ప్రకారమున, ఉక్తః = చెప్పబడగా, హృషీకేశః = కృష్ణుడు, ఉభయోః సేనయోః = రెండుసేనలయొక్క, మధ్యే = మధ్యమున, భీష్మద్రోణ ప్రముఖతః = భీష్మద్రోణుల యెదుటను, సర్వేషాం = అందరైన, మహీక్షితాం = రాజుల యొక్క (పురతః = ఎదుటను) రథోత్తమం = శ్రేష్ఠమగు రథమును, స్థాపయిత్వా = నిలిపి, పార్థ = ఓ అర్జునా!, సమవేతాన్ = కూడియున్న, ఏతాన్ = ఈ, కురూన్ = కౌరవులను, పశ్య = చూడుము, ఇతి = అని, ఉవాచ = చెప్పెను.

తా॥ సంజయుడు చెప్పుచున్నాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అర్జునుడిట్లు పలుకగా శ్రీకృష్ణుడు రెండుసేనల మధ్యప్రదేశమున, భీష్మద్రోణుల యొక్కయు, రాజుల యొక్కయు ఎదుట రథమును నిలిపి అర్జునా! ఈ కూడిన కురువీరులను జూడుమని చెప్పెను.

శ్లో॥ తత్రాపశ్యత్ స్థితాన్ పార్థః పితౄనథ పితామహాన్ ।

ఆచార్యాన్ మాతులాన్ భ్రాతౄన్ పుత్రాన్ పౌత్రాన్ సఖీంస్తథా॥26

తత్ర, అపశ్యత్, స్థితాన్, పార్థః, పితౄన్, అథ, పితామహాన్

ఆచార్యాన్, మాతులాన్, భ్రాతౄన్, పుత్రాన్, పౌత్రాన్, సఖీన్, తథా ॥

శ్వశురాన్ సుహృదశ్చైవ సేనయో రుభయో రపి ।

శ్వశురాన్, సుహృదః, చ, ఏవ, సేనయోః, ఉభయోః, అపి ।

టీక॥ అథ = పిమ్మట, తత్ర = అచ్చట, పార్థః = అర్జునుడు, ఉభయోః సేనయోః + అపి = రెండు సైన్యములందును, స్థితాన్ = ఉన్నట్టి, పితౄన్ = పినతండ్రులను, పెద్దతండ్రులను, పితామహాన్ = పితా మహులను, ఆచార్యాన్ = ఆచార్యులను, మాతులాన్ = మేనమామలను, భ్రాతౄన్ = అన్నదమ్ములను, పుత్రాన్ = పుత్రులను, పౌత్రాన్ = మనుమలను, సఖీన్ = స్నేహితులను, తథా = ఆ ప్రకారమే, శ్వశురాన్ = భార్యయొక్క తండ్రులను, సుహృదః = ఉపకారము నొనరించినవారిని, అపశ్యత్ = చూచెను.

తా॥ శ్రీకృష్ణుడు రథమును నిలిపిన పిమ్మట అర్జునుడు రెండు సేనలందును, పినతండ్రి పెద్దతండ్రులను, తాతలను, ఆచార్యులను, మేనమామలను, అన్నదమ్ములను, కొమారులను, మనుమలను, మిత్రులను, బిడ్డ నిచ్చిన మామగారిని, ఉపకార మొనరించిన వారిని చూచెను. (సమానవాయు స్వరూప జీవున కందఱును సంబంధులే.)

వి॥ గుడాకము = నిద్ర, హృషీకము = ఇంద్రియము, యధార్థము నెఱుగనితనమే నిద్ర, ఇంద్రియ ప్రేరకుడు కృష్ణుడు. సహజకుంభక స్థానమగు నుదానవాయు స్థానమున రథము నిలుపగా అజ్ఞానియైన అర్జునుడు మలిన శుద్ధసాత్విక వృత్తులను తన బంధువులని గుర్తించినాడు. విచిత్రవీర్య సుతులగు ధృతరాష్ట్రాదులును, సోమదత్తసుత భూరిశ్రవాదులును, అర్జునునకు పితృతుల్యులు. మనోరాజ్యధారి, విస్తార శ్రవణ సమాధి యుక్తత్వములనెడు వృత్తులర్జునుడగు జీవునకు తండ్రులు. శంతన సుత భీష్మాదులును, బాహ్లికసుత సోమదత్తాదులును పితామహులు, మోక్షమును, సోమ = చంద్రుడగు మనసుచే, దత్తుడు = ఇవ్వబడిన నావరణ శక్తియు జీవ పితామహులు. ఆచార కాండను త్రివర్గమును మాత్రమే తెల్పిన ద్రోణకృపులనబడు ధర్మార్థములు జీవున కాచార్యులు. గాం వాచంధరతీతి గాంధారిః, ధృజ్ ధారణే. గాంధారి = గాం = వాచం = వాక్కులను, ధరతి = ధరించునది, గాంధారి. గాంధారి సహౌదరుడు శకున్యాదులు మేనమామలు.

లౌకిక, పారలౌకిక, సమాధి భాషలని భాషలు మూడు విధములు. లౌకికభాషలను మాత్రమే గ్రహించు గ్రుడ్డినమ్మకమే గాంధారి. ఇట్టి మాటలు జీవుని మోసగించువృత్తి శకున్యాదులగు మేనమామలు. లౌకికభాషచే కలిగిన సంకల్పయుక్త మానసాదులే జీవసహౌదరులు. లక్ష్మణుడు = దుర్యోధన సుతుడు లక్ష్మణుడు కలడు. లక్ష్మణావృత్తి పుత్రుడు. లక్ష్మణావృత్తి కరణమైనచో లక్ష్మ్యార్థము విషయము. లక్ష్మణావృత్తి జనిత లక్ష్మ్యార్థము పౌత్రుడు.

కామస్వరూప అశ్వత్థామాదులు సఖులు. శం సుఖం అన్నతే శ్వశురః. అశూన్యాప్తా, శం = సుఖం = సుఖమును, అన్నతే = పొందువాడు, శ్వశురుడు, మగని తండ్రి, ఆలి తండ్రి శ్వశురుడు. దేవుని నుండి యానంద మనుభవించుచు విషయములనుండి ఆనంద మనుభవించితి మనెడు భ్రమయే దుర్యోధనుని భార్య తండ్రులు. అర్జునుని హితముగోరు కృపాచార్యులు సుహృదులు. యథార్థజ్ఞానములేని గుడాకేశార్జున సంబంధులు. గుడాకేశత్వముపోయి శుద్ధజీవత్వము లభించినపుడు పాండవసేనలోని వారు శుద్ధ జీవస్సంబంధులగుదురు.

శ్లో॥ తాన్ సమీక్ష్య స కౌన్తేయ స్సర్వాన్బంధూ నవస్థితాన్ ॥ 27

కృపయా పరయాఽవిష్టో విషీదన్నిద మబ్రవీత్ ॥

తాన్, సమీక్ష్య, సః, కౌన్తేయః, సర్వాన్, బంధూన్, అవస్థితాన్ ॥

కృపయా, పరయాఽవిష్టః, విషీదన్, ఇదం, అబ్రవీత్ ॥

టీక॥ కౌన్తేయః = కుంతీపుత్రుడైన, సః = ఆ అర్జునుడు, అవస్థితాన్ = యుద్ధరంగమందున్న, తాన్ = ఆ, సర్వాన్ = సర్వులగు, బంధూన్ = బంధువులను, సమీక్ష్య = చూచి, పరయా = గొప్పదగు, కృపయా = కృపచేత, ఆవిష్టః = ఆవేశము నొందినవాడై, విషీదన్ = విషాదము నొందుచు, ఇదం = ఈ వాక్యమును, అబ్రవీత్ = చెప్పెను, (విషాదము = అపరాధ ధనహాన్యాదులచే ఉపాయము తోచక మనసున కలిగెడు భేదము.)

తా॥ అర్జునుడు యుద్ధరంగములోని బంధుమిత్రులచూచి గొప్ప దయతో ఆవేశము నొందినవాడై విషాదము నొందుచు నిట్లు చెప్పెను.

అర్జున ఉవాచ :

శ్లో॥ దృష్ట్వేమం స్వజనం కృష్ణ! యుయుత్సుం సముపస్థితమ్ ॥ 28

దృష్ట్వా, ఇమం, స్వజనం, కృష్ణ!, యుయుత్సుం, సముపస్థితమ్॥

శ్లో॥ సీదన్తి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి ।

వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే ॥ 29

సీదంతి, మమ, గాత్రాణి, ముఖం, చ, పరిశుష్యతి|

వేపథుః, చ, శరీరే, మే, రోమహర్షః, చ, జాయతే ॥

టీక॥ అర్జున ఉవాచ = అర్జునుడు అడిగెను. కృష్ణ = ఓ కృష్ణా! యుయుత్సం = యుద్ధముచేయ నిశ్చయించి, సముపస్థితం = సమీపమునందున్న, ఇదం = ఈ, స్వజనం = స్వకీయ జనమును, దృష్ట్వా = చూచి, మమ = నాయొక్క, గాత్రాణి = అవయవములు, సీదంతి = శిథిలములగు చున్నవి, మే = నాయొక్క, ముఖం = నోరు, పరిశుష్యతి = ఎందుచున్నది, శరీరే = దేహమునందు, వేపథుశ్చ = వణకును, జాయతే = పుట్టుచున్నది, రోమహర్షశ్చ = గగుర్పాటును, జాయతే = పుట్టుచున్నది.

తా॥ కృష్ణా! యుద్ధముచేయగోరి సమీపించియున్న యీ స్వజనమును జూచి నా అవయవములు శిథిలమగుచున్నవి. నోరు ఎండిపోవు చున్నది. దేహము వణకుచున్నది. రోమాంచమగుచున్నది. (జ్ఞానయుద్ధమున ఆచారములును, బ్రహ్మనిష్ఠాన్విత శుద్ధసాత్విక వృత్తులును నశించును.)

శ్లో॥ గాంధీవం స్రంసతే హస్తాత్ త్వక్చైవ పరిదహ్యతే ।

న చ శక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవ చ మే మనః ॥ 30

గాంధీవం, స్రంసతే, హస్తాత్, త్వక్, చ, ఏవ, పరిదహ్యతే

న, చ, శక్నోమి, అవస్థాతుం, భ్రమతి, ఇవ, చ, మే, మనః ॥

టీక॥ మే = నాయొక్క, గాంధీవం = గాంధీవము, హస్తాత్ = హస్తమునుండి, స్రంసతే = జాటుచున్నది, త్వక్చైవ = చర్మమును, పరిదహ్యతే = దహింపబడుచున్నది, మే = నాయొక్క, మనశ్చ = మనస్సును, భ్రమతీవ = భ్రమించుచున్న దానివలెనున్నది, తస్మాత్ = అందువలన, అవస్థాతుం = (రథముమీద) ఉండుటకు, నచ శక్నోమి = సమర్థుడనుగాను.

తా॥ గాండీవము చేతినుండి జాతిపోవుచున్నది. చర్యము దహింపబడు చున్నది. నా మనస్సు భ్రమించినట్లున్నది. రథముమీద నుండుటకు శక్తిలేక యున్నాను.

వి॥ గాండీవం = గాండీకృతం అశ్లేష్ఠీకృతం పర్వస్థానమస్యేతి గాండీవః. అస్య = దీనికి, గాండీకృతం = అశ్లేష్ఠీకృతం = నునుపుగా చేయబడని, పర్వస్థానం = గణుపులుగల చోటు కలదు, ఇతి = కనుక, గాండీవం = గాండీవము, నునుపుగా చేయబడని గణుపులు కలది గాండీవము. ఇది యెప్పుడు బుసగొట్టు చుండునని విరాటపర్వమునందును, బ్రహ్మ నిర్మాణ మని ఆది పర్వమునందును నున్నది. శ్వాసను పీల్చి విడుచుచుండు శక్తియే గాండీవము. శ్వాసను పూరించి అంతఃకుంభకము గావించునపుడు రేచించుట కేది తల్లడిల్లునో, అట్లే రేచించి బహిః కుంభకమొనరించునపుడు పూరించుట కేది తల్లడిల్లునో, అదియే గాండీవము.

శ్లో॥ నిమిత్తాని చ పశ్యామి విపరీతాని కేశవ !

న చ శ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వా స్వజన మాహవే ॥ 31

నిమిత్తాని, చ, పశ్యామి, విపరీతాని, కేశవ!

న, చ, శ్రేయః, అనుపశ్యామి, హత్వా, స్వజనం, ఆహవే ॥

టీక॥ కేశవ = ఓ కృష్ణా!, విపరీతాని = విపరీతములైన, నిమిత్తాని = కారణములను, పశ్యామి = చూచుచున్నాను, ఆహవే = యుద్ధమునందు, స్వజనం = స్వజనమును, హత్వా = చంపి, అను = పిమ్మట, శ్రేయశ్చ = శ్రేయస్సును, నపశ్యామి = చూడలేను.

తా॥ కృష్ణా! విపరీతములైన కారణములను చూచుచున్నాను. యుద్ధము నందు స్వజనమును చంపిన పిమ్మట శ్రేయస్సును చూడలేను. (విపరీతము = వ్యత్యస్తము) ఆచారకాండయును, శుద్ధసాత్విక బ్రహ్మకార వృత్తులును నశించిన పిమ్మట నేనుమాత్రము నశింపనా? అవతల

మోక్షమార్గమును గూడ నేను చూడలేను. ఇదేమో చిత్రముగా నున్నది. అని అర్జునుడు భ్రాంతితో చెప్పెను.

శ్లో॥ న కాంక్షే విజయం కృష్ణ న చ రాజ్యం సుఖాని చ ।

కిం నో రాజ్యేన గోవింద కిం భోగైర్జీవితేన వా ॥ 32

న, కాంక్షే, విజయం, కృష్ణ!, న, చ, రాజ్యం, సుఖాని, చ
కిం, నః, రాజ్యేన, గోవింద!, కిం, భోగైః, జీవితేన, వా ॥

టీక॥ కృష్ణ = ఓ కృష్ణా! (అహం = నేను,) విజయం = గెలుపును, న కాంక్షే = కోరను, రాజ్యం చ = రాజ్యమును, సుఖానిచ = సుఖములను, న కాంక్షే = కోరను, గోవింద = కృష్ణా!, రాజ్యేన = రాజ్యముతో, నః = మాకు, కిం = ఏమి ప్రయోజనము, భోగైః = భోగములతోకూడిన జీవితేన వా = జీవితముచేతనైనను, కిం = ఏమి ప్రయోజనము.

తా॥ కృష్ణా! నేను విజయమును, రాజ్యమును, సుఖములను కోరను. రాజ్యముతోను, జీవితముతోను ఏమి ప్రయోజనము? అని భ్రాంతితో చెప్పెను.

శ్లో॥ యేషామర్థే కాంక్షితం నో రాజ్యం భోగా స్సుఖాని చ ।

త ఇమేఽవస్థితా యుద్ధే ప్రాణాన్ త్యక్త్వా ధనాని చ ॥ 33

యేషాం, అర్థే, కాంక్షితం, నః, రాజ్యం, భోగాః, సుఖాని, చ,
తే, ఇమే, అవస్థితాః, యుద్ధే, ప్రాణాన్, త్యక్త్వా, ధనాని, చ ॥

టీక॥ యేషామర్థే = ఎవరికొఱకు, నః = మావలన, రాజ్యం = రాజ్యము, కాంక్షితం = కోరబడెనో, భోగాః చ = భోగములును, సుఖాని చ = సుఖములును, కాంక్షితాని = కోరబడినవో, తే ఇమే = అట్టి, వీరందఱును, ప్రాణాన్ చ = ప్రాణములను, ధనాని చ = ధనములను, త్యక్త్వా = విడిచి, యుద్ధే = యుద్ధమునందు, అవస్థితాః = ఉన్నారు.

తా॥ ఎవరికొఱకు మావలన రాజ్యము, భోగములు, సుఖములు కోరబడెనో వారే ప్రాణధనములను విడిచి యుద్ధమునందున్నారు, అని భ్రాంతితో చెప్పెను.

శ్లో॥ ఆచార్యాః పితరః పుత్రాస్త తైవ చ పితామహాః ।

మాతులా శ్వశురా పౌత్రా శ్యాలా సంబంధిన స్తథా ॥ 34

ఆచార్యాః, పితరః, పుత్రాః, తథా, ఏవ, చ, పితామహాః,
మాతులాః, శ్వశురాః, పౌత్రాః, శ్యాలాః, సంబంధినః, తథా ॥

టీక॥ ఆచార్యాః = ఆచార్యులు, పితరః = తండ్రులు, పుత్రాః = పుత్రులు, తథైవచ = ఆ ప్రకారమే, పితామహాః = పితామహులు, మాతులాః = మేన మామలు, శ్వశురాః = మామలు, పౌత్రాః = మనుమలు, శ్యాలాః = బావ మఱదులు, తథా = ఆ ప్రకారమే, సంబంధినః = వియ్యంకులును, (ఆగతాః = వచ్చియున్నారు.)

తా॥ ఆచార్యులు, తండ్రులు, పుత్రులు, పితామహులు, మేనమామలు, మామలు, పౌత్రులు, బావమఱదులు, వియ్యంకులు వీరు యుద్ధమునకై వచ్చియున్నారు.

శ్లో॥ ఏతాన్మ హంతు మిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపి మధుసూదన ।

అపి త్రైలోక్య రాజ్యస్య హేతోః కిం ను మహీకృతే ॥ 35

ఏతాన్, న, హంతుం, ఇచ్ఛామి, ఘ్నతోః, అపి, మధుసూదన!

అపి, త్రైలోక్య రాజ్యస్య, హేతోః, కిం, ను, మహీకృతే ॥

టీక॥ మధుసూదన = శ్రీకృష్ణా!, ఘ్నతోఽపి = నన్ను చంపుటకై వచ్చినను, ఏతాన్ = వీరిని, త్రైలోక్య రాజ్యస్య = ముజ్జగముల రాజ్యము యొక్క, హేతోరపి = కారణము వలననైనను, హంతుం = చంపుటకు,

న ఇచ్చామి = కోరను, మహీకృతే = భూలోక రాజ్యముకొఱకు, కిం ను = ఏమి చెప్పవలెను.

తా॥ కృష్ణా! దుర్యోధనాదులు నన్ను సంహరించుటకు వచ్చినను నేను వారిని చంపినచో ముజ్జగముల పరిపాలనము లభించునని తెలిసినను చంపను. ఇట్లుండగా భూలోక రాజ్యమునకై నేను వారిని చంపనని వేఱుగా చెప్ప వలయునా? అని భ్రాంతితోడి మాటలను చెప్పెను.

శ్లో॥ నిహత్య ధార్తరాష్ట్రా న్నః కా ప్రీతి స్స్యా జ్ఞనార్దన !

పాపమేవాశ్రయే దస్మాన్ హత్యైతా నాతతాయినః ॥ 36

నిహత్య, ధార్తరాష్ట్రాన్, నః, కా, ప్రీతిః, స్స్యాత్, జనార్దన!

పాపం, ఏవ, ఆశ్రయేత్, అస్మాన్, హత్యా, ఏతాన్, ఆతతాయినః ॥

టీక॥ జనార్దన = శ్రీకృష్ణా!, ధార్తరాష్ట్రాన్ = ధార్తరాష్ట్రాదులను, నిహత్య = చంపినచో, నః = మాకు, కా = ఏమి, ప్రీతిః = సంతోషము, స్స్యాత్ = అగును, ఆతతాయినః = ఆతతాయులైన, ఏతాన్ = ఈ దుర్యోధనాదులను, హత్యా = చంపినచో, అస్మాన్ = మమ్ములను, పాపమేవ = పాపమే, ఆశ్రయేత్ = పొందును.

తా॥ కృష్ణా! దుర్యోధనాదులను చంపినచో మాకేమి సంతోషమగును? ఆతతాయులగు దుర్యోధనాదుల చంపినచో మమ్ములను పాపమే పొందును, అని భ్రాంతినొందిన అర్జునుడు చెప్పెను. (అగ్ని పెట్టినవాడు, విషము పెట్టినవాడు, భూమిని అపహరించినవాడు, భార్యను అపహరించిన వాడు ద్రవ్యమును అపహరించినవాడు, ఆయుధములతో నఱకుటకు వచ్చినవాడు ఈ యార్గురును ఆతతాయులు.)

శ్లో॥ తస్మాన్నార్థా వయం హస్తుం ధార్తరాష్ట్రాన్ స్వబాంధవాన్ ।

స్వజనం హి కథం హత్వా సుఖిన స్వామ మాధవ ! ॥ 37

తస్మాత్, న, అర్హాః, వయం, హంతుం, ధార్తరాష్ట్రాన్, స్వబాంధవాన్,
స్వజనం, హి, కథం, హత్వా, సుఖినః, స్వామ, మాధవ!॥

టీక॥ మాధవ = శ్రీకృష్ణా, స్వజనం = నా జనమును, హత్వా = చంపి, కథం = ఏ ప్రకారము, సుఖినః = సుఖము కలవారము, స్వామ = అగుదుము, తస్మాత్ = అందువలన, వయం = మేము, సబాంధవాన్ = బంధువులతో కూడిన, ధార్తరాష్ట్రాన్ = దుర్యోధనాదులను, హంతుం = చంపుట కొఱకు, నార్హాః = తగము.

తా॥ శ్రీకృష్ణా! స్వజనమును చంపి మేమెట్లు సుఖవంతులమగుదుము. కనుక బంధువులతో కూడియున్న దుర్యోధనాదులను మేము చంపము, అని అర్జునుడు భ్రాంతి నొందినవాడై చెప్పెను.

శ్లో॥ యద్యప్యేతే న పశ్యంతి లోభోపహత చేతసః ।

కులక్షయకృతం దోషం మిత్రద్రోహేచ పాతకమ్ ॥ 38

యద్యపి, ఏతే, న, పశ్యంతి, లోభ ఉపహత చేతసః,
కులక్షయకృతం, దోషం, మిత్రద్రోహే చ, పాతకమ్ ॥

టీక॥ యద్యపి = ఏ విధముచేతనైనను, లోభోపహత చేతసః = లోభముచే నాశనము నొందిన మనస్సుగల, ఏతే = ఈ దుర్యోధనాదులు, కులక్షయకృతం = సమూహమును నశింపచేయుటచే చేయబడిన, దోషం = దోషమును, మిత్రద్రోహే = మిత్రద్రోహమునందలి, పాతకం చ = పాపమును, న పశ్యంతి = చూడరు.

తా॥ ఏ విధముచేతనైనను లోభముచే నశింపబడిన మనస్సుగల దుర్యోధనాదులు కుల సమూహమును నశింపచేసిన దోషమును, మిత్ర ద్రోహము నందలి పాతకమును చూడరు, అని భ్రమించిన అర్జునుడు చెప్పెను.

శ్లో॥ కథం న జ్ఞేయ మస్మాభిః పాపాదస్మాన్నివర్తితుమ్ ।

కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భిః ర్జనార్దన! ॥ 39

కథం, న, జ్ఞేయం, అస్మాభిః, పాపాత్, అస్మాత్, నివర్తితుమ్,
కులక్షయకృతం, దోషం, ప్రపశ్యద్భిః, జనార్దన! ॥

టీక॥ జనార్దన = ఓ కృష్ణా!, కులక్షయకృతం = కులనాశము చేయబడిన, దోషం = దోషమును, ప్రపశ్యద్భిః = చూచుచున్న, అస్మాభిః = మాచేత, అస్మాత్ = ఈ పాపమువలన, నివర్తితుం = మఱలుటకొఱకు, కథం = ఏ ప్రకారము, నజ్ఞేయం = తెలియతగినది కాదు.

తా॥ కృష్ణా! దుర్యోధనాదులు కులక్షయకృత దోషమును చూడలేదు. మేము కులక్షయకృత దోషమును చూచుచున్నాము. ఇట్టి పాపమునుండి మఱలుట మాకు యెట్లో తెలియకున్నది? అని భ్రాంతితోకూడిన అర్జునుడు పల్కెను.

శ్లో॥ కులక్షయే ప్రణశ్యంతి కులధర్మాః సనాతనాః ।

ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్న మధర్మోఽభి భవత్కృత ॥ 40

కులక్షయే, ప్రణశ్యంతి, కులధర్మాః, సనాతనాః,
ధర్మే, నష్టే, కులం, కృత్స్నం, అధర్మః, అభిభవతి, ఉత ॥

టీక॥ కులక్షయే = కులక్షయమునందు, సనాతనాః = సనాతనములైన, కులధర్మాః = కులధర్మములు, ప్రణశ్యంతి = నశించుచున్నవి, ధర్మే = ఆచారము, నష్టేనతి = నష్టమగుచుండగా, కృత్స్నం = సమస్తమైన, కులం = కులమును, అధర్మః = అధర్మముచే, అభిభవతి+ఉత = తిరస్కారము కలుగును.

తా॥ కులనాశముచే సనాతన కులధర్మములు నశించును. ధర్మ నష్టముచే సమస్త కులమును (అధర్మముచే) తిరస్కారము నొందును, అని భ్రాంతి వచనము అర్జునుడు చెప్పెను.

శ్లో॥ అధర్మాభిభవాత్ కృష్ణ ప్రదుష్యన్తి కులస్త్రియః ।

స్త్రీషు దుష్టాసు వార్హ్ణేయ జాయతే వర్ణసంకరః ॥ 41

అధర్మ అభిభవాత్, కృష్ణ!, ప్రదుష్యన్తి, కులస్త్రియః,
స్త్రీషు, దుష్టాసు, వార్హ్ణేయ!, జాయతే, వర్ణసంకరః ॥

టీక॥ కృష్ణ = ఓ కృష్ణా!, అధర్మ = అధర్మముచే, అభిభవాత్ = తిరస్కారము కలుగుట వలన, కులస్త్రియః = కులస్త్రీలు, ప్రదుష్యన్తి = చెడిపోవుదురు, వార్హ్ణేయ = కృష్ణా!, స్త్రీషు దుష్టాసు = స్త్రీలు చెడిపోవుచుండగా, వర్ణసంకరః = వర్ణసంకరము, జాయతే = పుట్టుచున్నది.

తా॥ కృష్ణా! అధర్మముచే తిరస్కారము కలుగుట వలన కులస్త్రీలు చెడిపోవుదురు. అందువలన వర్ణసంకర మేర్పడును, అని భ్రమ వచనములను పల్కెను.

శ్లో॥ సంకరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ ।

పతన్తి పితరో ఏషాం లుప్తపిండోదక క్రియాః ॥ 42

సంకరః, నరకాయ, ఏవ, కులఘ్నానాం, కులస్య, చ,
పతన్తి, పితరః, హి, ఏషాం, లుప్త, పిండ, ఉదక, క్రియాః ॥

టీక॥ కులస్య = కులముయొక్క, సంకరశ్చ = సంకరము, కులఘ్నానాం = కులమును నశింపచేసిన వారలకు, నరకాయైవ = నరకముకొఱకే, (భవతి = అగుచున్నది.) ఏషాం = వీరియొక్క, పితరః = పితృదేవతలు, లుప్తపిండోదక క్రియాః = లోపింపబడిన పిండోదకములు గలవారై, పతన్తి = పడిపోవుచున్నారు.

తా॥ కృష్ణా! ఎవరైతే కులములను నశింపజేసి సంకరమును కలిగించి నారో వారు నరకము అనుభవింతురు. కులసంబంధ పితృదేవతలు లుప్తపిండోదక క్రియలు గలవారై పడిపోవుచున్నారు అని అర్జునుడు భ్రమ చేత పల్కెను.

శ్లో॥ దోషై రేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసంకరకారకైః ।

ఉత్సాద్యంతే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః ॥ 43

దోషైః, ఏతైః, కులఘ్నానాం, వర్ణసంకరకారకైః,
ఉత్సాద్యంతే, జాతిధర్మాః, కులధర్మాః, చ, శాశ్వతాః ॥

టీక॥ ఏతైః = ఈ, వర్ణసంకరకారకైః = వర్ణసంకరమును చేయుచున్న, కులఘ్నానాం = కులనాశకులయొక్క, దోషైః = దోషములచేత, శాశ్వతాః = శాశ్వతములైన, జాతిధర్మాః = జాతిధర్మములు, కులధర్మాశ్చ = కులధర్మములు, ఉత్సాద్యంతే = పోగొట్టబడుచున్నవి.

తా॥ ఈ వర్ణసంకరము నొనర్చుచున్న కులనాశకుల దోషములచేత శాశ్వతములైన జాతి కులధర్మములు పోగొట్టబడుచున్నవి, అని భ్రాంతి పలుకుల చెప్పెను.

శ్లో॥ ఉత్పన్న కులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన ! ।

నరకే నియతం వాసో భవతీ త్యనుశుశ్రుమ ॥ 44

ఉత్పన్న, కులధర్మాణాం, మనుష్యాణాం, జనార్దన!
నరకే, నియతం, వాసః, భవతి, ఇతి, అనుశుశ్రుమ ॥

టీక॥ జనార్దన = కృష్ణా!, ఉత్పన్నకులధర్మాణాం = పోగొట్టబడిన కులధర్మములు కలిగిన, మనుష్యాణాం = మనుష్యులకు, నరకే = నరకమునందు, నియతం = ఎల్లప్పుడు, వాసః = కాపురము, భవతి = అగుచున్నది, ఇతి = అని, అనుశుశ్రుమ = వినుచున్నాము.

తా॥ కులధర్మముల నెవరు నశింపజేయుదురో వారు ఎల్లప్పుడును నరకమునందు నివసించుతురని వినుచున్నాము అని భ్రమనొందిన అర్జునుడు పల్కెను.

శ్లో॥ అహో బత మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్ ।

యద్రాజ్య సుఖలోభేన హస్తుం స్వజన ముద్యతాః ॥ 45

అహో, బత!, మహత్, పాపం, కర్తుం, వ్యవసితా వయమ్,
యత్, రాజ్య సుఖలోభేన, హంతుం స్వజనం, ఉద్యతాః ॥

టీక॥ యత్ = ఏ కారణము వలన, వయం = మేము, రాజ్యసుఖలోభేన = రాజ్యసుఖముల యందలి లోభముచేత, స్వజనం = స్వజనమును, హంతుం = చంపుటకు, ఉద్యతాః = ఉద్యుక్తులమైతిమి, అహో! = అహో, బత = కటకటా!!

తా॥ మేము రాజ్య సుఖ లోభముచేత స్వజన సంహారమునకు పూనుకొంటిమి. కటకటా!! అయ్యో!! అని భ్రాంతి నొందిన అర్జునుడు చెప్పెను.

శ్లో॥ యది మామప్రతీకారం అశస్త్రం శస్త్రపాణయః ।

ధార్తరాష్ట్రా రణే హన్యు స్తన్మే క్షేమతరం భవేత్ ॥ 46

యది, మాం, అప్రతీకారం, అశస్త్రం, శస్త్రపాణయః,
ధార్తరాష్ట్రాః, రణే, హన్యుః, తత్, మే, క్షేమతరం, భవేత్ ॥

టీక॥ శస్త్రపాణయః = శస్త్రధరులైన, ధార్తరాష్ట్రాః = దుర్యోధనాదులు, అశస్త్రం = శస్త్రములు లేనట్టి, అప్రతీకారం = బదులు కీడు నొనరింపని, మాం = నన్ను, రణే = యుద్ధమునందు, హన్యుర్యది = చంపిరేని, తత్ = ఆ మరణము, మే = నాకు, క్షేమతరం = మిగుల క్షేమము, భవేత్ = అగును.

తా॥ కృష్ణా! ఆయుధముల ధరింపని, బదులు కీడు చేయక యూరకున్న నన్ను దుర్యోధనాదులు యుద్ధమునందు చంపిరేని నాకు మిగులక్షేమము, అని అర్జునుడు భ్రాంతి నొందిన పలుకులను పలికెను.

వి॥ మలిన సాత్విక, శుద్ధ సాత్విక వృత్తులన్నియు జ్ఞానయుద్ధములో నశించునని జీవార్జునుడు భావించి, దుర్యోధన ధర్మరాజుల సైన్యమును చూచి తనస్థితిని మఱచి, వీరియందున్న కృపచే ఆవేశము నొందినవాడై, వీరి సుఖదుఃఖములే నా సుఖదుఃఖములు, వీరి యునికియే నాయునికి, వీరు లేనిచో నేను లేననియు, వీరే నేను నేనే వీరు అని ఆవేశము నొంది, మలినసాత్విక వృత్తులచే స్వస్వరూప జ్ఞానమును మరచి సంకల్పాది విక్షేపముచే అపరాధమునొంది, బ్రహ్మానంద ధనహానియు అనుభవించి, బదులు చేయు ఉపాయము తోచక దుఃఖించుచు ఓ కృష్ణా! శుద్ధ సాత్విక ప్రకృత్యుపహిత పరమాత్మ! సృతి దుఃఖ స్వఃషోఽంతః కర్మణి, దుఃఖం = దుఃఖమును, సృతి = చెఱచునది, స్వః, స్వధన సంబంధత్వాత్ = స్వః, స్వ = తనయొక్క ధన = సంచితాది ధనమునకు, సంబంధత్వాత్ = సంబంధము గలవాడగుట వలన, స్వః, స్వ సంబంధీజనః స్వజనః, స్వ = తన, సంబంధీ = సంబంధము గల, జనః = జనుడు, స్వజనుడు, ఆత్మానాత్మాకార వృత్తులగు ధర్మజ దుర్యోధన సైన్యమంతయు నా సంబంధులే, నేనుండుటచే నానుండియే పుట్టినవారు నాకు సంబంధించినవారే. జ్ఞానయుద్ధములో నీ రెండు వృత్తులు లయమైనచో నా జీవితమేలేదు. ఆవరణ జనితమగు నిట్టి విషాదముచే దిక్కుతోచక కంపము పట్టినది.

గాండీవం - గాండీకృతం ఆశ్లేష్ఠీకృతం పర్వస్థానమస్మేతి గాండీవః, అస్య = దీనికి, గాండీకృతం = ఆశ్లేష్ఠీకృతం = నునుపుగా చేయబడని, పర్వస్థానం = గణపులు గలచోటు గలదు, ఇతి = కనుక, గాండీవము.

ఇది యెప్పుడును బుసగొట్టుచు నుండునని విరాటపర్వములోను, బ్రహ్మ నిర్మాణముని ఆదిపర్వములోను నున్నది. శ్వాసను పూరించి చాలా సేపటులనే కుంభించినచో రేచించుటకు తల్లడిల్లు శక్తియే గాండీవమనెడు కుండలినీశక్తి, అట్లే రేచించి బాహ్యకుంభకమున చాలా సేపుంటిమేని పూరింపతల్లడిల్లు శక్తియే గాండీవము. కుండలినీశక్తి, నాకు కలిగిన వికలత్వము వలన నా గాండీవము నాచేతినుండి జారిపోవుచున్నది. నా స్వాధీనములో లేదు.

బ్రాంతిజ్ఞానము కలిగినందున మిథ్యావిషయములలో మిశ్రమై యున్నందున నా యునికియే లేనట్లు భ్రమించినాను. జ్ఞానాజ్ఞాన వృత్తు లన్నియు నా సంబంధులే. ఇట్టి వృత్తులను జ్ఞానయుద్ధమున చంపినచో, శ్రియత ఇతి శ్రేయః, శ్రిచ్ఛో సేవాయాం, శ్రియతే = సేవింపబడునది, ఇతి, శ్రేయస్సు, మోక్షములేదు. మేలుకలుగుటకు బదులు కీడుకలుగు కారణములనే బ్రాంతుడనగు నేను చూచుచున్నాను. విజయరాజ్య సుఖజీవిత కాంక్షయు, నాకు వలదు. బహిరంతర్ముఖవృత్తులు లయమైన పిమ్మట నేనే యుండను గదా? నేను లేనపుడీసుఖాదులెవరికి? ఏ వృత్తుల సుఖపెట్టుటకీ రాజ్యకాంక్షయున్నదో ఆ వృత్తులే ప్రాణధనముల విడిచి యుద్ధములో నున్నవి. బంధువులై నా ఆత్మసంబంధులై యున్నవి.

ఇంద్రపదవి లభించినను ఆతతాయులగు ఈ మలినజీవ సంబంధ వృత్తుల చంపను. తాపత్రయాగ్నిని, కుండలినీ విషమును కైవల్యస్థానము నుండి భ్రష్టత్వము చేసినందున భూహరణమును, నాచే భరింపబడుచున్న భార్యయగు ముక్తికాంత నవమానించిన దోషమును, జ్ఞాన ధనాప హరణమును, రేచక పూరకములచే నిమిష నిమిషమును చంపు క్రూరత్వమును నాకు చేయుచున్న ఆతతాయులగు మలిన జీవవృత్తులను చంపినచో నేమి లాభము? పాపమే సంభవించును. స్వజనమగు బహిరంతర్ముఖ వృత్తుల చంపినచో సుఖ మెక్కుడినుండి వచ్చును? మనస్సనెడు దుర్యోధనునకి పరిస్థితి తెలియదేమో?

ఈ జ్ఞాన యుద్ధమువలన కులములు, కులధర్మములు, కులస్త్రీలు, పితృ దేవతా తర్పణములు, చెడి వర్ణ సంకరమేర్పడి, ఈ స్థితిని కలిగించిన వారు నరకవాసు లగుదురని భ్రాంతి నొందినట్టియు, గుడాకేశుడనగు నేను గ్రహించినాను. మలిన జీవసంబంధులును, పరాగర్థున హేతువులును నగు బహిర్ముఖ వృత్తులు వచ్చి నన్ను చంపినను సరే నేను వారిని చంపను. అని యవిద్యా విశిష్టత్వంపు జీవార్జునుడు మాయోపహిత చైతన్య కృష్ణునితో మొరపెట్టు కొనెను. ఏమి చేయుటకు దిక్కుతోచక పాశుపతాస్త్రాదుల ప్రయోగించు సమర్థతగల కుండలినీశక్తి గాండీవమును, ద్రోణుని కపటోపా యములగు కర్మకాండను దుత్తునియలొనర్చు జ్ఞానాగ్ని జ్వాలలగు అక్షయ బాణములను విడిచి జీవార్జునుండూరకుండెను.

సంజయ ఉవాచ :

శ్లో॥ ఏవ ముక్త్వార్జున స్సంఖ్యే రథోపస్థ ఉపావిశత్ ।

విసృజ్య సశరం చాపం శోక సంవిగ్నమానసః ॥ 47

ఏవం, ఉక్త్వా, అర్జునః, సంఖ్యే, రథోపస్థ, ఉపావిశత్,

విసృజ్య, సశరం, చాపం, శోక సంవిగ్న మానసః ॥

టీక॥ సంజయ ఉవాచ = సంజయుడు చెప్పెను, ఏవం = ఈ ప్రకారముగా, అర్జునః = అర్జునుడు, ఉక్త్వా = చెప్పి, శోకసంవిగ్నమానసః = దుఃఖముచే చలింపచేయబడిన మనస్సుగలవాడై, సశరం = బాణములతో కూడిన, చాపం = ధనుస్సును, విసృజ్య = విడిచి, సంఖ్యే = యుద్ధమున, రథోపస్థే = రథముమీద, ఉపావిశత్ = కూర్చుండెను.

తా॥ సంజయుడు చెప్పెను. ఓ ధృతరాష్ట్రా! ఇట్లు అర్జునుడు చెప్పి దుఃఖముచే చలించిన మనస్సు కలవాడై బాణములతో కూడిన ధనుస్సును విడిచి యుద్ధమున రథముమీద కూర్చుండెను.

ఇతి శ్రీ మద్భగవద్గీతాసు, ఉపనిషత్సు, బ్రహ్మవిద్యాయాం,

యోగశాస్త్రే, శ్రీకృష్ణార్జున సంవాదే,

అర్జున విషాదయోగోనామ,

ప్రథమోఽధ్యాయః॥

భగవద్గీతాసు = భగవంతునిచే చెప్పబడిన, ఉపనిషత్సు = వేదాంతము
లందు, శ్రీ కృష్ణార్జున సంవాదే = శ్రీ కృష్ణార్జునుల సంవాద రూపమైన,
బ్రహ్మవిద్యాయాం = బ్రహ్మవిద్యయందు, యోగశాస్త్రే = యోగశాస్త్రమందు,
అర్జున విషాదయోగోనామ = అర్జున విషాదయోగమును పేరుగల ప్రథమో-
ధ్యాయః = మొదటి అధ్యాయము.

ఇది బ్రహ్మశ్రీ జగద్గురు వేదాంతం లక్ష్మణార్యులచే

రచింపబడిన టీకా తాత్పర్య విశేషార్థముగల

శ్రీ స్వరాజ్య భగవద్గీత యందలి

మొదటి అధ్యాయము,

సమాప్తము.

